

L.H.Hüseynov

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

DƏRSLİK

Yenidən işlənmiş ikinci nəşr

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirinin
05 may 2000-ci il tarixli 415 sayılı əmri ilə
ali məktəblərin tələbələri üçün dərslik kimi
təsdiq edilmişdir.*

Elmi redaktor: N.A.Səfərov,
hüquq elmləri doktoru

Rəyçi: Ə.İ.Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

341
+ H98

261401

L.H.Hüseynov. BEYNƏLXALQ HÜQUQ. Dərslik.

Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2012, 368 səh.

Dərslikdə yığcam və anlaşıqlı şəkildə müasir beynəlxalq hüququn anlayışı, əsas institut və sahələri şərh edilmişdir. Dərslik ən yeni normativ sənədlər və beynəlxalq təcrübə, habelə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq-hüquqi mövqeyini əks etdirən müvafiq materiallar əsasında hazırlanmışdır.

Hüquqşünaslıq və beynəlxalq hüquq ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Q $\frac{2000000001}{AB022051}$

© Qanun Nəşriyyatı 2012
© L.Hüseynov, 2012
© L.Hüseynov, 2000

ÖN SÖZ

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev müasir beynəlxalq siyasətdə beynəlxalq hüququn yerinə və roluna həmişə xüsusi önəm vermişlər. Dövlətimizin rəhbərliyinin qəti mövqeyi belə olmuşdur ki, sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında, beynəlxalq münaqişələrin və mübahisələrin nizama salınmasında, xüsusən, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsipləri və normaları əsas götürülməlidir. Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə maraqlarının müdafiə edilməsi zərurəti diplomatiya və beynəlxalq hüquq sahəsində milli kadrların hazırlanması vəzifəsini ön plana çəkmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, beynəlxalq hüquq fənni təkcə «beynəlxalq hüquq» və «hüquqsünaslıq» ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrin deyil, həm də beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq münaşibətlər, beynəlxalq jurnalistika, politologiya sahələrində ixtisaslaşan tələbələrin tədris proqramına daxildir. Bundan əlavə, beynəlxalq hüququn təbiətini və onun əsas müddəalarını bilmək siyasət və iqtisadiyyat ilə dərindən maraqlanan istənilən şəxs üçün vacibdir. Digər tərəfdən, beynəlxalq siyasət ilə üzvi surətdə bağlı olan beynəlxalq hüququn ölkəmizdə hansı materiallar əsasında öyrənilməsi bizim hamımızı düşündürməli olan bir problemdir. Bu zərurətin fonunda beynəlxalq hüquqla bağlı Azərbaycan dilində dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin və digər tədris materiallarının çatışmaması təəssüf doğurmaya bilməz.

Oxuculara təqdim edilən bu dərslik həmin boşluğu müəyyən dərəcədə doldurmaq məqsədi ilə yazılmışdır.

Dərslikdə beynəlxalq hüququn əsas sahə və institutları yığcam və anlaşılıqlı şəkildə şərh olunmuşdur. Sovet və müasir Rusiya dərsliklərində öz adekvat əksini tapmayan bəzi məsələlər (xüsusilə, «Beynəlxalq cinayət hüququ», «Beynəlxalq insan hüquqları hüququ» sahələri, beynəlxalq hüquqi adət, beynəlxalq müqavilə-

lərin milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi, dövlətin yurisdiksiyası, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi və beynəlxalq arbitraj ilə bağlı məsələlər) daha geniş işıqlandırılmışdır.

Ayrı-ayrı anlayışların tərfi dərslərdə xüsusi nəzərə çarpdırılır və onların izahı məhkəmə təcrübəsindən, xüsusən BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin təcrübəsindən misallarla tamamlanır. Müstəqil Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müvafiq müddəalarının şərhinə lazımi diqqət yetirilir.

Hər bir mövzu ilə bağlı əlavə oxu üçün müvafiq ədəbiyyat siyahısı göstərilmişdir. Əlbəttə ki, bu siyahıya daxil edilmiş elmi əsərlərdəki fikirlərin hamısı ilə biz heç də həmrəy deyilik. Lakin hesab edirik ki, bu və ya digər məsələ ilə bağlı müxtəlif mövqeləri bilmək və onları təhlil etmək beynəlxalq hüququ dərindən öyrənmək istəyənlər üçün çox vacibdir.

Dərsləyə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin müəlif tərəfindən tərcümə edilmiş mətni əlavə olunmuşdur.

Etiraf edirik ki, təqdim olunan dərslərdə beynəlxalq hüququn bütün sahələri yetərinə əhatə olunmamışdır. Bir sıra məsələlərə nisbətən az yer verilmişdir. Əlbəttə ki, daim dəyişən və inkişafda olan beynəlxalq hüquqa aid dərsləyin yazılmasına statik yanaşmaq olmaz və bir dəfə başlanmış bu proses mütəmadi inkişaf etdirilməli və təkmilləşdirilməlidir.

I FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN ANLAYIŞI VƏ TƏBİƏTİ

1. Beynəlxalq hüququn anlayışı

Ümumi hüquq nəzəriyyəsindən bizə məlumdur ki, hər bir cəmiyyətin mövcud olması və normal fəaliyyəti üçün hüququn, hüquqi nizamlaşmanın olması obyektiv, zəruri bir haldır. Yəni başqa sözlə, cəmiyyət olan yerdə hüquq da olmalıdır. Əgər dünyada olan dövlətləri bir cəmiyyət kimi, belə demək mümkünsə, dünya dövlətlərinin ailəsi kimi təsəvvür etsək, onda belə bir məntiqi nəticəyə gələ bilirik ki, bu cəmiyyətin özündə də hüquqa obyektiv ehtiyac vardır. Bu hüquq **beynəlxalq hüquq** adlanır. Beynəlxalq hüquq ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquq sistemlərindən fərqli olan və onlardan asılı olmayaraq mövcud olan hüquqi normalar sistemidir. O, məhz dövlətlər arasındakı müxtəlif xarakterli münasibətləri hüquqi çərçivəyə salmaq üçün yaranmışdır. Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərarası münasibətlər sisteminin, demək olar ki, hər bir aspektini əhatə edir. Bu normalar vasitəsilə dənizdən, hava məkanından və kosmik fəzadan istifadə olunması, beynəlxalq telekommunikasiyalar, poçt xidmətləri, mal və sərnişinlərin hava vasitəsilə daşınması və pul köçürülməsi nizama salınır; beynəlxalq ticarət həyata keçirilir; ətraf mühitin mühafizəsi, insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi, cinayətkarların verilməsi və s. kimi dövlətlərin ümumi mənafeyində olan məsələlər həll olunur. Bununla əlaqədar demək lazımdır ki, ***beynəlxalq hüquq diplomatiya və xarici siyasətlə üzvi surətdə bağlıdır***. Xarici siyasətin həyata keçirilməsi və diplomatik təcrübə beynəlxalq hüquqa uyğun olmalıdır. Digər tərəfdən, diplomatiya beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasının ən mühüm vasitəsi kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, «beynəlxalq hüquq» termini onun ifadə etdiyi anlamın təbiətini heç də düzgün əks etdirmir. Öz mənşəyini hələ Roma hüququnda təşəkkül tapmış «*jus gentium*» («xalqların hüququ») ifadəsindən götürdüyünə görə bu termin dünyanın əksər dillərində də məhz «xalqlar arasındakı hüquq» mənasında işlədilir (məsələn, ingilis dilində – international law, fransız dilində – droit international, ispan dilində – derecho internacional, alman dilində – Volkerrecht, türk dilində – milletlararası hukuk, rus dilində – mejdunarodnoe pravo və s.). Əslində isə beynəlxalq hüquq anlamı məhz *dövlətlərarası hüquq* kimi başa düşülməlidir, çünki beynəlxalq hüquq bilavasitə xalqlar tərəfindən yaradılmır və xalqlar üçün deyil, mahiyyət etibarilə dövlətlər üçün, dövlətlərarası əlaqələrin tənzimlənməsi üçündür. Doğrudur, mövcud beynəlxalq hüquq normalarına görə, xalqlar bilavasitə beynəlxalq hüquqdan irəli gələn bəzi hüquqlara malikdirlər: məsələn, öz müqəddəratını təyin etmək hüququ, inkişaf hüququ, sülh hüququ və s. Digər tərəfdən, qarşıdakı mövzulardan bizə məlum olacaqdır ki, beynəlxalq hüquq dövlətlərin müvafiq razılaşmasından sonra digər subyektlər, məsələn, beynəlxalq təşkilatlar, transmilli korporasiyalar, fərdlər üçün də beynəlxalq hüquq və vəzifələr nəzərdə tuta bilər. Bununla belə, *öz təbiətinə görə, beynəlxalq hüquq dövlətlər tərəfindən yaradılan, əsasən, dövlətlərə yönəlmiş və yerinə yetirilməsi dövlətlərin özü tərəfindən təmin edilən hüquq sistemi olaraq qalır.*

Beynəlxalq hüquqa onun təbiətini əks etdirən belə bir qısaca tərif vermək olar:

Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri nizam salmaq üçün onların qarşılıqlı razılığı əsasında yaradılan hüquqi normalar sistemidir.

2. Beynəlxalq hüququn xüsusiyyətləri

Təbii ki, obyektiv mənada hüquqa xas olan əlamətlər beynəlxalq hüquq normaları üçün də səciyyəvidir. Ən əsası, bu normalar da müvafiq subyektlər üçün hüquqi, ümumməcburi xarakter daşıyır və onların yerinə yetirilməsi müəyyən sanksiya ilə təmin edilir. Lakin beynəlxalq hüquq onu dövlətdaxili (milli) hüquqdan fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər hər şeydən öncə beynəlxalq hüququn mövcud olduğu və fəaliyyət göstərdiyi dövlətlərarası mühitlə və suveren, formal baxımdan bir-birindən asılı olmayan dövlətlərin olması ilə əlaqədardır. *Birincisi*, fiziki və hüquqi şəxslər və dövlət orqanları arasındakı münasibətləri nizama salan dövlətdaxili hüquqdan fərqli olaraq, beynəlxalq hüquq dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri (beynəlxalq təşkilatlar və s.) arasında yaranan münasibətləri nizama salır. *İkincisi*, beynəlxalq sistemdə qanunverici orqan yoxdur. Heç bir beynəlxalq təşkilat və ya orqan, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı dövlətlər üçün hüquqi cəhətdən məcburi olan normalar yaratmaq səlahiyyətinə malik deyildir. Beynəlxalq təşkilatların orqanlarından biri kimi fəaliyyət göstərən parlamentlər də (məsələn, Avropa İttifaqında – Avropa Parlamenti, Avropa Şurasında – Parlament Assambleyası və s.) milli parlamentlərə xas olan bəzi əlamətlərə malik olsalar da, «qanunvericilik» səlahiyyətindən məhrumdurlar. Üçüncüsü, beynəlxalq sistemdə, dövlətin daxilində olduğu kimi, mərkəzləşdirilmiş icra və məhkəmə mexanizmi yoxdur. Beynəlxalq hüquq normalarının yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi dövlətlərin öz ixtiyarına buraxılmışdır; beynəlxalq hüququn yaradıcısı və başlıca təminatçısı dövlətlərdir. Lakin bəzi hallarda bu funksiyaları dövlətlər müqavilələr vasitəsilə bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq təşkilat və ya orqanlara həvalə edirlər. Məsələn, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə real qorxu yaradan dövlətə qarşı hərbi və qeyri-hərbi sanksiyalar tətbiq edə bilər. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, o bu və ya digər işə yalnız müvafiq dövlətlər buna razılıq verdikdə baxa bilər. Sadə dillə desək, ən ağır beynəlxalq hüquq po-

zuntusu törətmiş dövləti belə, onun razılığı olmadan Beynəlxalq Məhkəməyə «vermək» olmaz.

Beynəlxalq hüququn xüsusiyyətlərini düzgün başa düşmək üçün olduqca mühüm bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Əslində biz burada beynəlxalq hüququ dövlətdaxili hüquqdan fərqləndirən daha bir cəhəti nəzərə çarpdırmaq istəyirik. Söhbət ondan gedir ki, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən müəyyən olunmuş və ya tanınmış hüquq normaları prinsip etibarilə dövlətin bütün ərazisinə və bu ərazidə olan bütün hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edilir. Beynəlxalq hüquq isə belə yekcins deyildir və ola da bilməz. Bu baxımdan beynəlxalq hüquq anlamı elə qəbul edilməməlidir ki, söhbət burada yalnız dünyanın bütün dövlətlərini əhatə edən, bütün dövlətlərin riayət etməli olduğu hüquqdan gedir. Qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq hüququ dövlətlər özü yaradır və bunun nəticəsində iki dövlət arasında bağlanan ikitərəfli müqavilə də, bütöv regionu əhatə edən razılaşma da və bütün dünya dövlətləri üçün məcburi olan norma da beynəlxalq hüquq deməkdir. Bunu nəzərə almaqla, beynəlxalq hüquq sisteminin özündə *ümumi beynəlxalq hüququ* və *partikulyar beynəlxalq hüququ* ayırmaq olar. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində çox geniş istifadə olunan «ümumi beynəlxalq hüquq» termini vasitəsilə bütün dövlətlər üçün məcburi olan beynəlxalq hüquq normaları ifadə olunur. Bu normalara *hamılıqla tanınmış prinsiplər* və ya *hamılıqla tanınmış normalar* da deyirlər. Partikulyar beynəlxalq hüquqa isə müəyyən regionda və ya iki dövlət arasında mövcud olan normalar daxildir. Bu baxımdan, məsələn, hər hansı bir dövlətin beynəlxalq hüququ pozması dedikdə, biz bunu əslində həmin dövlətin bu və ya digər səviyyədə öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliyi pozması kimi başa düşməliyik.

3. Beynəlxalq ümumi hüquq və beynəlxalq xüsusi hüquq

Bəzən beynəlxalq hüquq anlamı geniş mənada işlədilir və iki avtonom normativ kompleks və elm sahəsi olan *beynəlxalq ümumi hüquq* (public international law) və *beynəlxalq xüsusi hüquq* (pri-

vate international law) buraya daxil edilir. Beynəlxalq ümumi hüquq dedikdə, yuxarıda anlayışını və təbiətini şərh etdiyimiz dövlətlərarası hüquq başa düşülür. Əslində bu terminə beynəlxalq praktikada, demək olar ki, rast gəlinmir və o, əsasən elmi tədqiqatlarda və tədris prosesində beynəlxalq xüsusi hüquqdan fərqləndirilmək üçün istifadə olunur; onun əvəzinə hamı üçün anlaşılıqlı olan «beynəlxalq hüquq» termini işlədilir. Beynəlxalq xüsusi hüquqa gəldikdə isə, o, *qeyri-dövlət xarakterli beynəlxalq münasibətləri*, yəni hər şeydən əvvəl *əcnəbi fiziki və ya hüquqi şəxsin* iştirak etdiyi mülki-hüquqi və ona yaxın olan münasibətləri nizama salan normalar sistemi kimi başa düşülür. Beynəlxalq hüquqla (beynəlxalq ümumi hüquqla) beynəlxalq xüsusi hüquq arasında sıx əlaqə mövcuddur. Belə ki: a) onlar hər ikisi beynəlxalq münasibətləri nizama salır; b) hər ikisi digər dövlətin hüquq subyektliliyini tanıyır; c) mülki-hüquqi münasibətləri nizama salan beynəlxalq sazişlər beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə zidd ola bilməz; ç) bu sazişlər çox hallarda dövlətlərarası razılaşmaların həyata keçirilməsi istiqamətində bağlanır.

Beynəlxalq ümumi hüquqla beynəlxalq xüsusi hüquq arasındakı fərqləri aydın başa düşmək üçün Roma hüququndan bizə məlum olan jus publicum və jus privatum bölgüsünü yada salmaq lazımdır. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1) *subyektlərinə görə*:

Beynəlxalq ümumi hüquqda (BÜH) – dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, dövlətəbənzər qurumlar və s.;

Beynəlxalq xüsusi hüquqda (BXH) – fiziki və hüquqi şəxslər;

2) *predmetinə görə*:

BÜH-də – dövlətlərarası hakimiyyət xarakterli münasibətlər;

BXH-də – beynəlxalq xüsusi hüquq xarakterli (mülki, ailə, əmək və s.) münasibətlər;

3) *mənbələrinə görə*:

BÜH-də – beynəlxalq müqavilə, beynəlxalq adət və s.;

BXH-də – milli qanunvericilik, beynəlxalq müqavilələr, ticarət adətləri və s.;

4) *nizamasalma metoduna görə*:

BÜH-də – müstəqil dövlətlərin razılığa gəlməsi;

BXH-də – ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyindəki kolliziya-
ların aradan qaldırılması (bu səbəbdən hər bir dövlətin özünün
beynəlxalq xüsusi hüququ vardır);

5) *ortaya çıxan məsuliyyətin xarakterinə görə:*

BÜH-də – beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət;

BXH-də – mülki-hüquqi məsuliyyət.

4. Müasir beynəlxalq hüququn əsas cəhətləri

Nəhayət, bu mövzu çərçivəsində daha bir məqamı da qeyd etmək
istəyirik. Beynəlxalq hüquq elmində və habelə praktikada *«müasir
beynəlxalq hüquq»* ifadəsinə tez-tez rast gəlmək olar. Bu ifadə təkcə
zaman mənasında deyil, daha çox keyfiyyət baxımından işlədilir. Bu
gün qüvvədə olan beynəlxalq hüquq klassik beynəlxalq hüquqdan
keyfiyyətcə kəskin surətdə fərqlənir. Müasir beynəlxalq hüququn
səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir: a) bu gün beynəlxalq
hüquq təkcə sivil və xristian dövlətlərin deyil, bütün dünya birliyinin
ümumi mənafeyini əks etdirən və beynəlxalq sülhün və təhlükəsiz-
liyin təmin edilməsi üçün xüsusi mexanizmi olan normativ sistemə
çevrilmişdir; b) müharibə və istənilən güc tətbiqi birmənalı şəkildə
qadağan edilmişdir; c) əsas insan hüquq və azadlıqlarının təmin
edilməsi beynəlxalq öhdəlik kimi qəbul edilmişdir və bununla bağlı
olaraq fərd müəyyən dərəcədə beynəlxalq-hüquqi subyektliyə yiyə-
lənmişdir; ç) beynəlxalq normativ sistemdə jus cogens normalarının
və erga omnes öhdəliklərinin (yəni bütün beynəlxalq birliyə qarşı
olan öhdəliklərin) olması hamılıqla qəbul edilmişdir; d) beynəlxalq
cinayətlərə (təcavüz, soyqırım, müharibə cinayətləri, insanlıq əley-
hinə cinayətlər, beynəlxalq terrorçuluq, narkotik vasitələrin qanunsuz
dövriyyəsi və b.) görə fiziki şəxslərin beynəlxalq məsuliyyəti insti-
tutu yaranmışdır.

II FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARI

1. Beynəlxalq hüquq normasının anlayışı

Beynəlxalq hüququn təbiətini və əsas xüsusiyyətlərini açıqlayarkən biz gördük ki, bu anlayışın əsasında dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin davranış modeli kimi çıxış edən hüquq normaları dayanır. Bundan sonrakı mövzuların daha aydın başa düşülməsi üçün bu normaların anlayışını və təsnifatını şərh etməyə ehtiyac vardır.

Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri nizamə salan ümumməcburi qaydalara deyilir.

Beynəlxalq hüquq normalarını dövlətlərin öz qarşılıqlı münasibətlərində əməl etdikləri digər normalardan, o cümlədən hüquqi xarakter daşımayan beynəlxalq adət normalarından və nəzakət normalarından (diplomatik etiket qaydalarından) fərqləndirmək lazımdır. Həmin normalar dövlətlər üçün məcburi deyildir və onlara əməl olunmaması beynəlxalq hüquqi məsuliyyət doğurmur.

Beynəlxalq hüquq normasının məzmunu beynəlxalq hüquq subyektinin malik olduğu *hüquqdan* və digər subyektin (subyektlərin) həmin hüquqa uyğun olaraq öz üzərinə götürdüyü *vəzifədən (öhdəlikdən)* ibarətdir. Doğrudur, beynəlxalq hüquq və öhdəliklər təkcə beynəlxalq hüquq normalarından irəli gəlmir. Hər hansı beynəlxalq məhkəmənin və ya arbitraj məhkəməsinin qərarı, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsi və ya dövlətin birtərəfli qayda da etdiyi bəyanat da müvafiq öhdəliklər doğura bilər.

Beynəlxalq hüquq normaları, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, prinsip etibarilə dövlətlərin qarşılıqlı razılığı əsasında yaranır. La-

kin xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, hər hansı ümumi beynəlxalq hüquq normasının, yəni dünyanın bütün dövlətləri üçün məcburi olan normanın yaranması üçün heç də bu dövlətlərdən hər birinin razılığı tələb olunmur. Bununla bağlı olaraq, yeni yaranmış dövlət öz arzusu və iradəsindən asılı olmayaraq ondan qabaq artıq təşəkkül tapmış və hamılıqla qəbul edilmiş normadan imtina edə bilməz və ona riayət etməyə borcludur. Məsələn, dövlətimiz müstəqillik qazandığı andan, hələ heç bir müvafiq beynəlxalq müqaviləyə qoşulmasa da, başqa dövlətlərə qarşı güc tətbiq edilməməsi, başqa dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsi, soyqırım aktının törədilməməsi və s. bu kimi öhdəlikləri artıq öz üzərinə götürmüş sayılırdı.

2. Beynəlxalq hüquq normalarının növləri

Beynəlxalq hüquq normaları öz məzmununa və formasına görə olduqca müxtəlifdir. Bir sıra meyarlara əsaslanmaqla, onları müxtəlif *növlərə* ayırmaq olar.

Subyekt-ərazi sferasına görə beynəlxalq hüquq normalarının üç növü fərqləndirilir: 1) ümumi normalar; 2) regional normalar və 3) ikitərəfli (bilateral) normalar.

Ümumi beynəlxalq hüquq normalarının tərifini biz yuxarıda verdik. Bu normaların içərisində *jus cogens normaları* (ümumi beynəlxalq hüququn imperativ normaları) xüsusi yer tutur. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsində *jus cogens* normasının anlayışı verilmişdir: həmin maddəyə əsasən, *jus cogens* – ümumi beynəlxalq hüququn normasıdır; bütövlükdə dövlətlərin beynəlxalq birliyi tərəfindən qəbul edilir və tanınır; bu cür normadan geri çəkilmək yolverilməzdir; bu norma yalnız ümumi beynəlxalq hüququn eynilə bu xarakterdə olan yeni bir norması ilə dəyişdirilə bilər. *Jus cogens* normalarına misal olaraq aşağıdakıları misal göstərmək olar: təcavüzün qadağan olunması, başqa dövlətin sərhədlərini pozmamaq, dinc əhalini zorla bir ərazidən başqa bir əraziyə köçürməmək,

başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq və s. Dövlətlər hətta qarşılıqlı razılıq əsasında jus cogens normasının ziddinə hərəkət edə bilməzlər. Belə ki, istənilən belə bir müqavilə tam etibarsız sayılır və onun heç bir hüquqi qüvvəsi ola bilməz. Eynilə, yeni bir jus cogens norması yarandıqdan sonra bu normaya zidd olan bütün beynəlxalq müqavilələr hüquqi cəhətdən etibarsız olur və onlar xitam olunmuş sayılır. Jus cogens norması pozulduqda bütün dövlətlərin hüquq və mənafeləri pozulmuş sayılır.

Regional normalar müəyyən bir coğrafi regionda yerləşən dövlətləri bağlayan beynəlxalq hüquq normalarıdır. Məsələn, Latın Amerika ölkələri arasında elə normalar mövcuddur ki, onlar digər regionlarda qəbul olunmamışdır. Buna misal olaraq diplomatik sığınacaq hüququnu göstərmək olar.

İkitərəfli normalar iki dövlət arasında bağlanmış müqavilədə əks olunmuş normalardır.

Nizaməsalma üsuluna görə beynəlxalq hüquq normalalarının iki növünü ayırmaq olar: 1) imperativ normalar və 2) dispoziitiv normalar.

İmperativ normalar o normalara deyilir ki, onlarda nəzərdə tutulmuş yeganə davranış variantından dövlətlər heç cür kənara çıxıb bilməzlər. Yuxarıda biz imperativ normaların xüsusi bir növü olan jus cogens normalalarının izahını vermişdik. İmperativ normaya misal kimi nüvə silahının yayılmamasını nəzərdə tutan beynəlxalq hüquq normasını göstərmək olar.

Dispoziitiv normalar alternativ davranış variantı nəzərdə tutan normalardır. Dövlətlər başqa cür razılığa gəlməklə, normada göstəriləndiyindən fərqli hərəkət edə bilərlər. Məsələn, dövlətin hava məkanından onun birbaşa razılığı olmadan istifadə olunmasını qadağan edən norma dispoziitiv normaldır.

Normada nəzərdə tutulmuş göstərişin xarakterinə görə beynəlxalq hüquq normalalarının aşağıdakı növləri fərqləndirilir: 1) *səlahiyyətverici normalar* (dövlətə və ya beynəlxalq hüququn digər subyektinə hər hansı bir hərəkəti etmək hüququ verən normalar); 2) *məcburedici normalar* (hər hansı bir hərəkəti yerinə yetirmək vəzifəsi müəyyən edən normalar) və 3) *qadağanedici normalar* (müəyyən hərəkətin edilməsinə qadağa qoyan normalar).

Formasına görə beynəlxalq hüquq normaları iki növə ayrılır: 1) yazılı (rəsmi) təsbit olunmuş normalar və 2) yazılı təsbit olunmamış normalar.

Birinci növ normalara müqavilə normaları daxildir. Yazılı təsbit olunmamış normalara isə dövlətlərin praktikasından meydana gələn və bu praktikanın özündə mövcud olan beynəlxalq adət hüquq normaları və hüququn ümumi prinsipləri aiddir.

Qüvvədə olma müddətinə görə beynəlxalq hüquq normalarının iki növünü göstərmək olar: 1) müddətsiz normalar və 2) müddətli normalar.

Müddətsiz normaların hüquqi qüvvəsi heç bir formal müddətlə məhdudlaşdırılmamışdır. Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini, digər beynəlxalq adət hüquq normalarını buna misal göstərmək olar. Bəzi hallarda beynəlxalq müqavilə müddəalarının da müddətsiz qüvvədə olması nəzərdə tutulur.

Müddətli normalar qüvvəsi müəyyən müddət üçün (adətən, bir ildən başlayaraq iyirmi ilə qədər) nəzərdə tutulan normalardır.

Beynəlxalq hüquq normaları habelə **maddi və prosesual normalara** bölünür. Maddi normalarda dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin hüquq və öhdəlikləri ehtiva olunur (məsələn, ayrı-ayrı əsas insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi ilə bağlı dövlətlər üçün beynəlxalq öhdəliklər müəyyən edən normalar). Prosesual normalar isə maddi normaların həyata keçirilməsinin təşkilati-prosedur aspektlərini müəyyən edir (məsələn, insan hüquqları üzrə beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək məqsədilə yaradılan orqanların səlahiyyətlərini, təşkili və fəaliyyəti qaydasını müəyyən edən normalar). Maddi normalar öz növbəsində **tənzimləyici və mühafizəedici normalara**, prosesual normalar isə **təşkilati, prosedur, protokol normalarına** bölünür.

3. Beynəlxalq hüquq normalalarının ierarxiyası

Beynəlxalq hüquq normalalarının yaradılması prosesinin dövlət-daxili normalaların yaradılması qaydasından fərqli olması özünü habelə *ierarxiya*, yəni hüquqi qüvvəsinə görə hüquq normalalarının bir-birindən asılı olması məsələlərində büruzə verir. Beynəlxalq hüquqda milli hüquq sistemində olduğu kimi dəqiq müəyyən edilmiş və bütün normativ massivi əhatə edən ierarxiya yoxdur. Beynəlxalq hüquq normasının forması, məsələn, hər hansı beynəlxalq müqavilədə təsbit olunması və ya beynəlxalq adət hüququ şəklində mövcud olması, yaxud ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilədə təsbit olunması onun müxtəlif hüquqi qüvvəyə malik olmasına prinsip etibarilə təsir göstərmir. Bununla belə, beynəlxalq hüquqda da müəyyən ierarxiya mövcuddur. Belə ki, müasir beynəlxalq hüquqda müəyyən olunmuşdur ki:

1) *jus cogens* normaları, yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, bütün digər beynəlxalq hüquq normalalarına nisbətən üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. *Jus cogens*-ə zidd olan norma hüquqi baxımdan etibarsızdır (bu barədə bax: Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsi).

2) Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin hüquqi qüvvəsi bütün digər beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvəsindən üstündür. Bu, Nizamnamənin 103-cü maddəsində ifadə olunmuşdur. Həmin maddədə deyilir: «Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Üzvlərinin bu Nizamnamədən irəli gələn öhdəlikləri ilə onların istənilən digər beynəlxalq sazişdən irəli gələn öhdəlikləri arasında ziddiyyət olduqda, onların bu Nizamnamədən irəli gələn öhdəlikləri üstün qüvvəyə malik olur».

3) beynəlxalq müqavilələri bağlayan dövlət orqanlarının dövlət mexanizmində yeri və konstitusion statusundan asılı olaraq müvafiq müqavilələr aşağıdakı qaydada ierarxiyada olur: 1) dövlətlər-arası müqavilələr və 2) hökumətlərarası müqavilələr.

4. Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı

Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi (kodifikasiyası) daxilən uzlaşdırılmış iri hüquqi aktların yaradılması məqsədilə beynəlxalq hüquq normalarının rəsmi sistemləşdirilməsinə deyilir. Məcəllələşdirmə zamanı beynəlxalq hüquq normaları nəinki vahid sistemə gətirilir, həmçinin bu normalar daha dəqiq ifadə olunur və beynəlxalq adət hüququ şəklində təşəkkül tapmış normalar da buraya daxil edilir. Lakin məcəllələşdirmə prosesi heç də bununla məhdudlaşmır və praktikada bu proses **mövcud normaların dəyişdirilməsi və yaxud yeniləşdirilməsi, habelə tamamilə yeni normaların yaradılması** ilə – yəni **beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafı** ilə müşayiət olunur.

Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: a) qüvvədə olan beynəlxalq hüququ beynəlxalq münasibətlərin həmin inkişaf dövrünün tələbatına uyğunlaşdırmaq; b) ona tələb olunan yeni hüquq normaları əlavə etmək; c) köhnəlmiş normaları kənar etmək və mövcud normalar arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq; ç) beynəlxalq hüququn müvafiq sahəsini və ya institutunu bir normativ kompleks şəklinə salmaq.

Məcəllələşdirmə *rəsmi və qeyri-rəsmi* olur. Rəsmi məcəllələşdirmə, əsasən, BMT çərçivəsində aparılır. Qeyri-rəsmi məcəllələşdirmə isə ayrı-ayrı alimlər, milli institutlar və ya beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən (bunların içərisində hər ikisi 1873-cü ildən fəaliyyət göstərən və müxtəlif ölkələrin alimlərini özündə birləşdirən Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyasını və Beynəlxalq Hüquq İnstitutunu xüsusilə ayırmaq lazımdır) həyata keçirilir.

Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı işinin təşkili BMT Baş Məclisinin səlahiyyətinə daxildir (bax: BMT Nizamnaməsinin 13-cü maddəsi). Baş Məclis tərəfindən bu məqsədlə 1947-ci ildə xüsusi köməkçi orqan – Beynəlxalq hüquq komissiyası təsis edilmişdir. Komissiya müxtəlif hüquqi sistemləri

261407

təmsil edən, Komissiyada şəxsi keyfiyyətdə fəaliyyət göstərən, Baş Məclis tərəfindən 5 il müddətinə seçilən 34 tanınmış beynəlxalq hüquqşünasdan ibarətdir. İndiyə qədər Beynəlxalq hüquq komissiyası bir sıra məcəllələşdirilmiş beynəlxalq aktların, o cümlədən Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il Vyana Konvensiyasının, Konsulluq əlaqələri haqqında 1963-cü il Vyana Konvensiyasının, Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Statutunun və digər mühüm aktların mətnlərini işləyib hazırlamışdır. Hazırda Komissiya aşağıdakı məsələlər üzrə Məcəllə layihələri üzərində işləyir: beynəlxalq müqavilələrə qeyd-şərtlər (1995-ci ildən); beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti (2002-ci ildən); Əcnəbilərin ölkə ərazisindən çıxarılması (2005-ci ildən); silahlı münaqişələrin müqavilələrə təsiri (2005-ci ildən); cinayət törətmiş şəxsləri vermək və ya təqib etmək öhdəliyi (aut dedere aut judicare) (2006-cı ildən); təbii fəlakətlər zamanı şəxslərin müdafiəsi (2008-ci ildən); dövlətin vəzifəli şəxslərinin xarici cinayət yurisdiksiyasından immuniteti (2008-ci ildən); müqavilələr müəyyən vaxt keçdikdən sonra (2009-cu ildən) və b.

III FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN MƏNBƏLƏRİ

1. Beynəlxalq hüququn mənbəyinin anlayışı

Hər hansı davranışın hüquqa uyğun olub-olmamasını müəyyən etmək üçün biz bu davranışı özündə əks etdirən müvafiq hüquq normasını axtarıb tapmalı oluruq. Bu normanın harada öz əksini tapması, haradan götürülməsi praktik baxımdan müstəsna əhəmiyyətə malik olan «hüququn mənbəyi» anlamı ilə bağlıdır. **Hüququn mənbəyi dedikdə, hüquq normasının ifadə forması başa düşülür.** Bu qısa tərfi biz **beynəlxalq hüququn mənbəyi** anlayışına da aid edə bilərik.

Bu və ya digər ölkə daxilində hansı hüquq mənbələrinin olmasını biz, adətən, həmin ölkənin Konstitusiyasından və ya müvafiq qanunvericilik aktından bilirik. Belə bir mötəbər «informasiya mənbəyi» beynəlxalq hüquqda da vardır: beynəlxalq hüququn mənbələri *BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutunun 38-ci maddəsində* göstərilmişdir. Həmin maddəyə görə, Beynəlxalq Məhkəmə ona təqdim olunmuş mübahisələri həll edərkən *1) beynəlxalq müqaviləyə; 2) beynəlxalq hüquqi adətə; 3) hüququn ümumi prinsiplərinə* və hüquq normalarını məzmununu müəyyən etmək üçün köməkçi vasitə kimi *4) məhkəmə qərarlarına və 5) tanınmış alimlərin rəylərinə* əsaslanı bilər.

Doğrudur, göstərilən maddədə beynəlxalq hüququn mənbələrinin siyahısını vermək məqsədi güdülməmişdir. Bundan əlavə, müasir beynəlxalq hüququn mühüm mənbəyi olan *beynəlxalq təşkilatların qətnamələri* bu maddədə heç nəzərdə tutulmamışdır. Halbuki BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi BMT Baş Məclisinin qətnamələrinə dəfələrlə, o cümlədən 1986-cı ildə baxdığı məşhur *Nikaraqua işində* istinad etmişdir.

2. Beynəlxalq müqavilə

Beynəlxalq müqavilə beynəlxalq hüququn əsas mənbələrindən biri olub, iki və ya daha artıq dövlət (və ya beynəlxalq hüququn digər subyekti) arasında bağlanan, qarşılıqlı beynəlxalq hüquq və vəzifələr müəyyən edən razılaşma kimi başa düşülür.

Beynəlxalq müqavilələrin xüsusiyyətləri, onların bağlanması və xitam olunması qaydası haqqında qabaqda ətraflı bəhs ediləcəkdir. Aşağıda isə beynəlxalq müqavilə beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi kimi qısaca şərh edilir.

Beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə dövlətlər və habelə beynəlxalq hüququn digər subyektləri, məsələn, beynəlxalq təşkilatlar öz aralarında ortaya çıxan müxtəlif xarakterli məsələləri həll edirlər. İndiki dövrdə beynəlxalq münasibətlərin elə sahəsini göstərmək olmaz ki, orada beynəlxalq sazişlər mövcud olmasın. Beynəlxalq müqavilələrdə dövlətlərin hüquq və vəzifələri daha dəqiq və birmənalı təsbit olunur, onların beynəlxalq səviyyədə və dövlətdaxili hüquq sistemində həyata keçirilməsi üçün zəruri hüquqi mexanizm nəzərdə tutulur. Bu baxımdan beynəlxalq müqavilə müasir beynəlxalq hüququn ən mühüm mənbəyi kimi çıxış edir.

Dövlət yalnız öz razılığı ilə hər hansı beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı ola bilər. Müqaviləyə razılıq verdiyi andan dövlət həmin müqavilənin bütün tərəfləri qarşısında öz üzərinə müvafiq öhdəliklər götürür. Müqavilə yalnız onun iştirakçıları üçün hüquq və öhdəliklər yaradır; üçüncü dövlətlər üçün isə o, beynəlxalq hüququn mənbəyi ola bilməz.

Beynəlxalq müqavilələr şifahi formada da bağlana bilər. Buna indi praktikada çox nadir hallarda rast gəlinən «*centlemen sazişləri*»ni misal göstərmək olar.

3. Beynəlxalq hüquqi adət

Beynəlxalq hüquqi adət beynəlxalq praktikada təşəkkül tapmış və məcburi norma kimi tanınmış davranış qaydasıdır.

Tərifdən görüldüyü kimi, beynəlxalq hüquqi adətin *iki ünsürü* vardır: 1) dövlətlərin praktikası və 2) bu praktikanın məcburi norma kimi tanınması (*opinio juris*).

Bu məqam BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi tərəfindən bir neçə dəfə, o cümlədən *Şimal dənizinin kontinental şelfi haqqında iş* üzrə (1969-cu il) və *Nikaraqua işi* üzrə (1986-ci il) qərarlarda qeyd olunmuşdur.

Beynəlxalq hüquqi adətin maddi əsasını təşkil edən **dövlətlərin praktikasına** aşağıdakılar daxildir: a) dövlətlərin «faktik» fəaliyyəti (hərəkət və hərəkətsizlik); b) konkret situasiya və ya mübahisələrlə bağlı onların etdikləri bəyanatlar; c) dövlətdaxili qanunvericilik; ç) milli məhkəmələrin qərarları; d) beynəlxalq təşkilatların praktikası.

Müəyyən adət normasının təşəkkül tapması üçün dövlətlərin praktikası, bir qayda olaraq, aşağıdakı **tələblərə** cavab verməlidir:

a) **ardıcıl, səbatlı və eyni cür** olmalıdır.

b) **ümumi** olmalıdır, yəni dünyanın əksər dövlətlərinin bu praktikada «payı» olmalıdır. Burada üç məqamı nəzərə almaq lazımdır: 1) bu və ya digər beynəlxalq adət normasının mövcud olması haqqında məsələni həll edərkən, nizama salınan münasibətdə maraqları xüsusilə toxunulan dövlətlərin praktikası ön plana çəkilməlidir. Məsələn, dəniz hüququ ilə bağlı adət normalarının təşəkkül tapmasında dənizyanı dövlətlərin praktikası dənizə heç bir çıxışı olmayan Əfqanıstanın və ya Avstriyanın praktikasından daha önəmli əhəmiyyət kəsb edəcəkdir; 2) əgər bir dövlət lap əvvəldən və ardıcıl olaraq digər dövlətlərin hər hansı bir praktikasına etiraz edirsə, o, yaranmaqda olan adət norması ilə bağlı olmayacaqdır. Bu, beynəlxalq hüquqda qəbul olunmuş **«təkidlə etiraz edən dövlət» («persistent objector»)** prinsipindən irəli gəlir. Lakin bu prinsip jus cogens normalarına şamil olunmur; 3) beynəlxalq hüquqda

ümumi beynəlxalq adət normalarından başqa, iki və daha artıq dövləti əhatə edən *partikulyar (lokal) adətlər* də mövcud ola bilər.

Partikulyar adət normalarının mövcudluğu haqqında fikri BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi *Sığınacaq işində* (1950-ci il) və *Hindistan ərazisindən keçmək hüququ haqqında işdə* (1960-cı il) təsdiq etmişdir.

c) nəhayət, ümumi qayda bundan ibarətdir ki, beynəlxalq adət normasının formalaşması üçün dövlətlərin praktikasını *uzunmüddətli* olmalıdır. Məhz dövlətlərin uzun tarixi vaxt ərzində təkrarlanan və üst-üstə düşən praktikasını beynəlxalq hüquqi adətin əsasını təşkil edir. Doğrudur, beynəlxalq hüquqda bu müddətin nə qədər olması müəyyən edilməmişdir və bu, hər bir halda nizama salınan məsələnin xarakterindən asılıdır. Bununla belə, beynəlxalq hüquqda müstəsna hallarda «ani adət» də yarana bilər. Məsələn, kosmik fəzadan istifadə ilə bağlı indi mövcud olan bir sıra beynəlxalq hüquqi adətlər bu qəbildəndir.

1957-ci ildə Sovet İttifaqı kosmosa ilk dəfə süni raket buraxanda heç bir dövlət buna etirazını bildirmədi. Bununla, beynəlxalq hüquqda belə bir adət norması yarandı ki, istənilən dövlət hər hansı digər dövlətin (və ya beynəlxalq təşkilatın) razılığını almadan kosmik fəzaya raket buraxa bilər.

Beynəlxalq hüquqi adətin yaranması üçün dövlətlərin ardıcıl, ümumi, eyni cür və uzunmüddətli praktikasının olması kifayət deyildir. Bu praktikanın hüquqa çevrilməsi üçün dövlətlər həmin praktikanı məcburi norma kimi qəbul etməlidirlər. Başqa sözlə, praktikanın, sadəcə, adət yox, məhz məcburi yerinə yetirilməli olan norma olmasına dövlətlərdə inam, yəni *opinio juris* olmalıdır.

Lotus işində (1927-ci il) Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, *Şimal dənizinin kontinental şelfi haqqında işdə* və *Nikaraqua işində* BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi *opinio juris*-in zəruri unsur olduğunu, bunsuz *adətin* harada qurtardığını və *hüququn* harada başladığını müəyyən etməyin mümkün olmadığını vurğulamışdır.

Qeyd edilməlidir ki, əslində beynəlxalq hüquq öz mənşəyini beynəlxalq adətlərdən götürmüşdür. Lakin beynəlxalq hüquq inkişaf etdikcə və məcəllələşdirildikcə, beynəlxalq adət normaları öz əvvəlki əhəmiyyətini və nizamasalma dairəsini itirmişdir. Bununla

belə, müasir beynəlxalq hüquqda müqavilələr aparıcı rol oynasa da, beynəlxalq hüquqi adətin təsiri də az deyildir.

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi *Men körfəzi haqqında işdə* (1984-cü il) qeyd etmişdir ki, beynəlxalq adət ümumi prinsiplərin inkişafı üçün ideal dərəcədə əlverişlidir və universal səviyyədə qəbul olunmamış müqavilə rejimindəki boşluqları doldurmaq üçün zəruri bir mənbədir.

Doğrudan da, hazırda faktik olaraq elə bir müqavilə yoxdur ki, dünyanın bütün dövlətləri onun iştirakçısı olsun. Hətta BMT-nin Nizamnaməsi bir sıra dövlətlər üçün formal baxımdan məcburi deyildir. Lakin Nizamnamədə təsbit olunmuş beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri həmin bu dövlətlər tərəfindən məhz beynəlxalq adət kimi tanınmışdır. Başqa bir misal göstərək. Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il Konvensiyasının hazırda 141 iştirakçısı vardır. Bu o deməkdir ki, dünyanın 50-dən artıq dövləti soyqırım cinayəti törətməmək, soyqırım aktları törətmiş şəxslərin cəzalandırılmasını təmin etmək və s. kimi beynəlxalq hüquqi öhdəliklərdən azaddırlar? Əlbəttə ki, yox. Sadalanmış öhdəliklər ümumi beynəlxalq hüququn bir hissəsidir və dünyanın bütün dövlətləri tərəfindən məhz beynəlxalq hüquqi adət kimi tanınmışdır.

Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyaya qeyd-şərtlər haqqında iş üzrə məsləhət xarakterli rəyində (1951-ci il) və *Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın tətbiq olunması haqqında iş* üzrə (ilkin etirazlar mərhələsində – 1996-cı il) qərarında BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, bu Konvensiyanın əsas müddəaları beynəlxalq adət hüququ kimi hamılıqla tanınmışdır.

Beləliklə, beynəlxalq hüquqi adətin indiki dövrdə *başlıca əhəmiyyəti* ondan ibarətdir ki, o, hər hansı bir universal müqavilənin iştirakçıları ilə bu müqavilənin iştirakçısı olmayan dövlətlər arasındakı və axırıncıların özləri arasındakı müvafiq münasibətləri nizamlayır.

4. Beynəlxalq müqavilənin və beynəlxalq hüquqi adətin qarşılıqlı münasibəti

Bu mühüm məsələyə yuxarıda biz qismən toxunduq. Deyilənlərə əlavə edək ki, beynəlxalq müqavilə və beynəlxalq hüquqi adət müasir beynəlxalq hüququn ən mühüm və ən çox istinad edilən mənbələridir. Əgər bu iki mənbə eyni və ya oxşar öhdəliklər nəzərdə tutursa, müqavilənin iştirakçıları müqavilə ilə, iştirakçı olmayan dövlətlər isə beynəlxalq hüquqi adətlə bağlı olacaqlar. Dövlət müqavilənin tərəfi olduqda, o, müvafiq adət norması ilə bağlı olmaqda davam edir. Eyni münasibəti nizama salan müqavilə və adət bir-birinə ziddirsə, – bu ziddiyyət, əgər jus cogens normasından söhbət gəlmirsə, – «əvvəlki norma sonrakı normanı ləğv edir» («lex posteriori derogat legi priori») prinsipinə əsasən həll olunur.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, ümumi qaydaya görə, beynəlxalq müqavilə üçüncü tərəflər üçün hüquq və öhdəliklər yaratmır (pacta tertiis nec nocent nec prosunt). Lakin həmin müqavilənin müddəaları müqavilənin iştirakçısı olmayan dövlətlər tərəfindən hüquqi adət kimi tanına bilər və bununla həmin dövlətlər üçün adət kimi qüvvədə ola bilər.

5. Hüququn ümumi prinsipləri

BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutununun 38-ci maddəsinin 1(c) bəndində göstərilir ki, Məhkəmə ona təqdim olunmuş işləri həll edərkən «sivil millətlər tərəfindən tanınmış hüququn ümumi prinsiplərinə» istinad edə bilər. Burada qeyd edək ki, «sivil millətlər» ifadəsi beynəlxalq hüququn bugünkü durumuna uyğun gəlmir və hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir.

Hüququn ümumi prinsipləri dedikdə, hüququn mahiyyətindən doğan və bütün mövcud hüquqi sistemlər üçün ümumi olan prinsip və normalar başa düşülür.

Hüququn ümumi prinsiplərinə misal kimi aşağıdakıları göstərmək olar: vicdanlılıq prinsipi (bona fide); non bis in idem («eyni hüquq pozuntusuna görə iki dəfə cəza ola bilməz»; «yalan heç bir hüquqi nəticə doğurmur» və s.

Hüququn ümumi prinsiplərinə beynəlxalq məhkəmə praktikasında nadir hallarda müraciət edilir.

Məsələn, *Xarcuv fabriki işində* (1928-ci il) Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi göstərmişdi ki, «hüququn ümumi anlamına görə, hər hansı öhdəliyin pozulması vurulmuş zərəri ödəmək vəzifəsini doğurur». *İnzibati Tribunal işində* (1954-cü il) BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdi ki, «dəqiq müəyyən olunmuş və hamılıqla tanınmış hüquq prinsipinə uyğun olaraq, məhkəmə orqanının çıxardığı qərar res judicata-dır (yəni son qərardır. – *L.H.*) və mübahisənin tərəfləri üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir». «*AMCO İndoneziya Respublikasına qarşı*» işdə Arbitraj məhkəməsi demişdi ki, «zərərçəkmiş tərəfə damnum emergens-in (birbaşa zərərin. – *L.H.*) və lucrum cessans-in (əldən çıxmış faydanın. – *L.H.*) tam ödənilməsi əsas dövlətdaxili hüquq sistemlərinə məlum olan prinsipdir və buna görə də beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi nəzərdən keçirilə bilən hüququn ümumi prinsipidir».

6. Məhkəmə qərarları

Məhkəmə qərarları beynəlxalq hüququn «köməkçi» mənbəyi kimi xarakterizə olunur, çünki onlar bilavasitə hüquq yaratmır, artıq mövcud olan hüququ bəyan edir. Bu, məsələn, BMT Beynəlxalq Məhkəməsi Statutunun 59-cu maddəsindən aydın görünür. Maddədə deyilir: «Məhkəmənin qərarı yalnız işin tərəfləri üçün və yalnız həmin konkret iş üçün məcburi qüvvəyə malikdir». Beləliklə, ingilis-sakson hüquq sistemindən fərqli olaraq, beynəlxalq hüquqda stare decisis (presedent) prinsipi tanınmır. Lakin BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarları beynəlxalq hüquqda əhəmiyyətli rol oynayır. Birincisi, bu qərarlarda beynəlxalq hüquq normalarının, xüsusən adət normalarının dəqiq məzmunu müəyyən edi-

lir. İkincisi, Beynəlxalq Məhkəmənin qərarları beynəlxalq adət hüququnun inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir, çünki hər hansı davamlı, ardıcıl və eyni cür praktikanın və zəruri opinio juris-in olması, faktik olaraq məhz Beynəlxalq Məhkəmə tərəfindən konkret işlərin həlli zamanı ortaya çıxarılır. Bundan əlavə, Məhkəmənin qərarları, müvafiq sahədə hüququn necə inkişaf etdiyini və etməli olduğunu göstərməklə, sonrakı praktikaya həlledici təsir edə bilər. Bu səbəbdən BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin özü, digər beynəlxalq məhkəmələr, habelə milli məhkəmə orqanları BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarlarına nüfuzlu mənbə kimi istinad edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə qərarları dedikdə, təkcə BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarları deyil, beynəlxalq arbitraj məhkəmələrinin, ixtisaslaşmış beynəlxalq məhkəmələrin (məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin, Dəniz hüququ üzrə Beynəlxalq Tribunalın), habelə milli məhkəmələrin çıxardığı qərarlar nəzərdə tutulur.

7. Görkəmli alimlərin rəyləri

Müasir dövrdə beynəlxalq hüququn bu «köməkçi» mənbəyindən çox nadir hallarda istifadə olunur. Tanınmış hüquqşünasların rəylərinin başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar qeyri-müəyyən beynəlxalq hüquq normalarının məzmununun dəqiqləşdirilməsi üçün və bu və ya digər beynəlxalq adət normasının artıq təşəkkül tapdığına əlavə sübut kimi bəzi hallarda gərəkli ola bilər.

BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin *Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın tətbiq olunması haqqında iş* üzrə (ilkin etirazlar mərhələsi), *Qabçikovo-Nagimaroş layihəsi haqqında iş* üzrə (1997-ci il) çıxardığı qərarlara hakim Veramantrinin əlavə etdiyi xüsusi rəylərdə, Yuqoslaviya Beynəlxalq cinayət tribunalının *Duşko Tadiç işi* üzrə (1995-ci il) çıxardığı qərarla bir sıra görkəmli beynəlxalq hüquqşünasların fikirlərinə istinad edilmişdir.

8. Beynəlxalq təşkilatların qətnamələri

Beynəlxalq təşkilatların öz nizamnamə fəaliyyəti çərçivəsində çıxardığı qərar və qətnamələr, prinsip etibarilə beynəlxalq hüququn «köməkçi» mənbəyidir. Çünki onlar formal-hüquqi baxımdan məcburi norma yaratmır; bu qərar və qətnamələrdə ya beynəlxalq hüququn qüvvədə olan prinsip və normaları bəyan edilir, ya da tövsiyə xarakterli yeni normalar əks olunur. Deyilənlər müəyyən mənada BMT Baş Məclisinin qətnamələrinə də aid edilə bilər. Bu qətnamələr yekdil səsle qəbul olunsa da, hüquqi cəhətdən məcburi deyildir. Yeni dövlət Baş Məclisinin qətnaməsində öz əksini tapmış davranış qaydasına, hətta o bu qətnamənin lehinə səs vermiş olsa da, əməl etməyə borclu deyildir.

Cənub-Qərbi Afrika işi üzrə qərarında (1966) BMT Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, BMT Baş Məclisinin qətnamələri... hüquqi cəhətdən məcburi deyildir və yalnız tövsiyə xarakteri daşıyır».

Bununla belə, bu qətnamələr beynəlxalq hüquqda çox mühüm rol oynayır və xüsusən dövlətlərin praktikasının müəyyən yönündə inkişafına və opinio juris-in formalaşmasına böyük təsir göstərir. Həmin qətnamələr ya müəyyən beynəlxalq hüquqi adətə formalaşması üçün təkan, ya da belə bir adət normasının artıq təşəkkül tapdığını göstərən ən mühüm sübut rolunu oynaya bilər. Bu baxımdan, BMT Baş Məclisinin qətnamələri ilə qəbul olunmuş bir sıra müstəsna əhəmiyyətli sənədləri, məsələn, 1948-ci ildə qəbul olunmuş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini, Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il Bəyannaməsini, Təcavüzün tərifi haqqında 1974-cü il Qətnaməsini müəyyən mənada müvafiq beynəlxalq adət hüququ normalarının «yaradıcısı» hesab etmək olar.

Bununla belə, BMT Baş Məclisinin BMT-nin daxili fəaliyyəti ilə bağlı çıxardığı qətnamələr, o cümlədən BMT-yə yeni dövlətlərin qəbul edilməsi, BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin hakimlərinin seçilməsi, büdcə və s. məsələlər üzrə qətnamələr BMT-nin bütün üzvləri üçün məcburi qüvvəyə malikdir.

IV FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

1. Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin anlayışı

Müasir beynəlxalq hüquqda bir sıra xüsusi əhəmiyyətli normalar mövcuddur ki, onlarsız beynəlxalq sistem normal fəaliyyət göstərməsi praktik cəhətdən mümkün deyildir.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu prinsiplər:

a) beynəlxalq hüququn ən mühüm normalarıdır.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri beynəlxalq hüquq sisteminin normativ-hüquqi əsasını təşkil edir. Dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması və həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün qarşılıqlı münasibətləri bu prinsiplərə söykənir.

b) öz mahiyyətinə görə beynəlxalq hüququn ən ümumi normalarıdır.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bir növ oriyentir rolunu oynayır. Onlar dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin davranışının ümumi istiqamətlərini müəyyən edir. Bu prinsiplər beynəlxalq münasibətlərin istənilən sahəsinə sirayət edir və dəqiq ifadə olunmuş davranış qaydalarında konkretləşdirilir.

c) dünyanın bütün dövlətləri üçün hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşıyan ümumtənzim normalardır.

Beynəlxalq hüququn bir sıra əsas prinsipləri BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsində BMT-nin bütün üzvləri üçün məcburi normalar kimi göstərilmişdir. Həmin maddənin 6-cı bəndində isə deyilir: «Təşkilat təmin edir ki, onun üzvü olmayan dövlətlər, bunun beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri ola bildiyi dərəcədə, bu prinsiplərə uyğun hərəkət etsinlər».

ç) ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan imperativ jus cogens normalarıdır.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bütövlükdə beynəlxalq birlik tərəfindən tanınır və qəbul edilir və yalnız beynəlxalq birliyin özü tərəfindən ləğv edilə bilər. Beynəlxalq hüququn bütün normaları beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə uyğun olmalıdır.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən kənarında və onlarsız beynəlxalq hüququn özü də yoxdur.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır və bir-birini şərtləndirir. *BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında 1970-ci il Bəyannaməsində* qeyd edilir ki, bu prinsipləri tətbiqi və təfsiri zamanı onların hər biri bütün digər prinsiplərin kontekstində nəzərdən keçirilməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir beynəlxalq hüququn bir sıra əsas prinsipləri BMT-nin Nizamnaməsində (2-ci maddədə) öz əksini tapmışdır. Lakin bunlardan bəziləri məqsəd və ya ümumi öhdəlik kimi ifadə olunmuşdur. Sonralar dövlətlər bu prinsiplərin məzmununu dəqiqləşdirməyə və onları məcəllələşdirməyə çalışmışlar. Bu, BMT Baş Məclisinin qətnaməsi əsasında yuxarıda adı çəkilmiş Bəyannamənin qəbul olunması ilə nəticələnmişdir. Doğrudur, Bəyannamədə beynəlxalq hüququn heç də bütün prinsipləri deyil, cəmi yeddi prinsip əks olunmuşdur:

- 1) güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələnməmək prinsipi;**
- 2) beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi;**
- 3) dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq prinsipi;**
- 4) dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək prinsipi;**
- 5) xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi;**
- 6) dövlətlərin suveren bərabərlik prinsipi;**
- 7) dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməsi prinsipi.**

Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə Helsinki Müşavirəsinin 1975-ci il 1 avqust tarixli Yekun aktında isə on prinsip gös-

tərilmişdir; yuxarıda sadalanmış prinsiplərə burada daha üçü əlavə olunmuşdur:

8) sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi;

9) dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi;

10) əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Helsinki Yekun aktı öz-özlüyündə beynəlxalq müqavilə deyildir və regional xarakterli bir sənəddir. Lakin onun təsbit etdiyi prinsiplər, o cümlədən bu üç prinsip onun qəbul olunmasına qədər artıq ümumi beynəlxalq adət hüququnun bir hissəsi idi və bütün dövlətlər tərəfindən tanınmışdı. Yəni Helsinki Yekun aktı, sadəcə olaraq, müasir beynəlxalq hüququn hamıqla qəbul edilmiş on əsas prinsipini bəyan etmişdir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, hər bir prinsip özü bir hüquqi normadır və deməli, özündə konkret normativ məzmun, yəni müəyyən beynəlxalq hüquqlar və müvafiq öhdəliklər ehtiva edir.

2. Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi

Bu prinsip öz birbaşa ifadəsini BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində tapmışdır: «Təşkilat onun bütün Üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanır».

Suveren bərabərlik prinsipinin məzmununu iki ünsürdən ibarətdir:

1. Hər bir dövlət tam **suverenliyə** malikdir və öz siyasi və iqtisadi sistemini sərbəst və maneəsiz olaraq özü müəyyən edir. Hər bir dövlət bütün digər dövlətlərin suverenliyinə, o cümlədən ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə hörmət etməlidir.

2. Bütün dövlətlər ərazisinin miqyasından, əhalisinin sayından, inkişaf səviyyəsindən və hərbi-siyasi potensialından asılı olmayaraq **hüquqi cəhətdən bərabərdir**. Beynəlxalq təşkilatlarda, bir qayda olaraq, hər bir dövlət bir səsə malikdir. Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlər tərəfindən qarşılıqlı razılıq yolu ilə bərabərhüquqlu əsasda yaradılır.

Suveren bərabərlik prinsipi bütün dövlətlərin beynəlxalq məsələlərin həllində bərabər iştirakını təmin etməyə yönəlmişdir.

3. Dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə qarışmamaq prinsipi

Bu prinsip dövlətlərin suveren bərabərlik prinsipi ilə üzvi surətdə bağlıdır və əslində onu tamamlayır. Prinsipin məzhi ondan ibarətdir ki, dövlətin öz suveren hüquqlarını öz arzu və iradəsinə uyğun həyata keçirməsinə heç bir digər dövlət və ya beynəlxalq təşkilat qarışa bilməz.

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndində deyilir: «Bu Nizamnamənin heç bir müddəası Birləşmiş Millətlərə səlahiyyət vermir ki, hər hansı bir dövlətin əsas etibarilə daxili yurisdiksiyasında olan məsələlərə müdaxilə etsin». Doğrudur, göstərilən qadağa bilavasitə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzərinə qoyulmuşdur. Lakin məntiqi təfsir belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq öhdəliyi BMT-nin bütün üzvlərinə şamil olunur. Hazırda dünyanın hər bir dövləti üçün imperativ xarakter daşıyan bu prinsipin normativ məzmunu bir sıra mühüm sənədlərdə, o cümlədən *Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmağın yolverilməzliyi, onların müstəqilliyinin və suverenliyinin qorunması haqqında BMT-nin 1965-ci il Bəyannaməsində*, yuxarıda adı çəkilmiş 1970-ci il Bəyannaməsində, Helsinki Yekun aktında açıqlanır.

«Dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan məsələlər» onun ərazisi daxilində olan məsələlər demək deyildir. Dövlətin ərazisində baş verən bir çox məsələlər, – misal üçün, xarici səfirliyin binasına basqın edilməsi, – heç də onun daxili işi sayılmır. Digər tərəfdən, ilk baxışdan, «beynəlxalq» sayılan hər hansı məsələ, – misal üçün, dövlətin başqa bir dövlət ilə üçüncü tərəfin hüquq və mənafeələrinə toxunmayan müqavilə bağlaması, – həmin dövlətlərin daxili işi hesab olunur və ona istənilən müdaxilə qadağandır. Hansı məsələnin dövlətin daxili işi olmasını beynəlxalq hüquq müəyyən etmir və edə də bilməz. Lakin bir şey aydındır ki, əgər hər hansı məsələ üzrə dövlət öz üzərinə beynəlxalq öhdəlik götürmüşsə, bu, artıq onun daxili məsələsi sayıla bilməz. Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi 1930-cu ildə qeyd etmişdi ki, «dövlətin daxili səlahiyyət dairəsində olan məsələlərin» həcmi sabit deyildir və bu, bey-

nəlxalq hüququn inkişafı ilə dəyişə bilər. Məsələn, o vaxtlar və ondan sonrakı illərdə də dövlətlərin sırf daxili işi olan insan hüquqlarının milli qanunvericilikdə təsbiti və qorunması məsələsi bu gün prinsip etibarilə beynəlxalq məsələyə çevrilmişdir. Nəhayət, burada bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, əgər bir dövlətin ərazisindəki daxili münaqişə və ya situasiya beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə real qorxu yaradırsa, bu, yenə də daxili məsələ sayılmır və BMT Təhlükəsizlik Şurası bu hallarda BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə müvafiq olaraq məcburiyyət tədbirləri tətbiq edə bilər; təbii ki, həmin kollektiv sanksiyalar qətiyyənlə dövlətin daxili işlərinə qarışmaq deyildir.

Sözü gedən prinsipin normativ məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir:

1) dövlətin suverenliyinə və onun siyasi və iqtisadi əsaslarına qarşı yönəlmiş silahlı müdaxilə və digər müdaxilə formaları qadağandır;

2) heç bir dövlət başqa bir dövlətin, onun öz suveren hüquqlarını həyata keçirməkdə özünə tabe edilməsinə və bununla ondan hər hansı imtiyaz əldə edilməsinə nail olmaq üçün hərbi, siyasi və ya istənilən digər məcburiyyət tətbiq edə bilməz;

3) başqa bir dövlətin quruluşunun zorakı yolla dəyişdirilməsinə yönəlmiş təxribatçı və ya terrorçu fəaliyyətin təşkili, yaxud dəstəklənməsi yolverilməzdir;

4) başqa bir dövlətdə silahlı münaqişəyə müdaxilə qadağandır;

5) hər bir dövlət digər dövlətlərin (və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin) müdaxiləsi olmadan öz siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sistemini seçmək hüququna malikdir.

4. Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələnməmək prinsipi

Müasir beynəlxalq hüquq üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olan bu prinsip öz birbaşa ifadəsini BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində tapmışdır. Burada deyilir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün Üzvləri «öz beynəlxalq münasibətlə-

rində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər». Prinsipi özündə əks etdirən sənədlər sırasında *Təcavüzün tərifi haqqında BMT Baş Məclisinin 1974-cü il Qətnaməsini, Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında 1987-ci il Bəyannaməsini* xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

«Güc» dedikdə, BMT Nizamnaməsində hərbi, silahlı güc başa düşülür. Ədəbiyyatda bəzən rast gəlinən və bu terminin mənə yükünün genişləndirilməsini, xüsusən, iqtisadi və hətta ideoloji gücün də bu termin vasitəsilə əhatə olunmasını nəzərdə tutan fikirləri birmənalı qəbul etmək olmaz və demək olar ki, bu fikirlər pozitiv beynəlxalq hüquqa söykənmir.

BMT Nizamnaməsinin göstərilən müddəasının bəzən belə bir təfsiri verilir ki, dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı olmayan, hər hansı «bəraətverici» məqsədlə, məsələn, insan hüquqlarının kütləvi pozulması hallarının qarşısını almaq üçün birtərəfli qaydada güc tətbiq olunması (buna «*humanitar müdaxilə*» deyilir) beynəlxalq hüquqa, daha doğrusu, sözügedən prinsipə zidd deyildir. Doğrudur, BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən sanksiyalaşdırılmamış humanitar müdaxiləyə mənəvi baxımdan, humanizm nöqtəyi-nəzərindən haqq qazandırmaq olar, lakin dövlətlərin müvafiq praktikası güc tətbiqinin, BMT Nizamnaməsində əks olunmuş və aşağıda şərh olunacaq iki istisnadan başqa, bütün hallarda yolverilməzliyini təsdiq edir.

Sözügedən prinsipə görə, aşağıdakı hərəkətlər hüquqa zidd hesab olunur:

a) digər dövlətin beynəlxalq sərhədlərini pozmaq məqsədilə və ya beynəlxalq mübahisələri, o cümlədən ərazi və yaxud sərhəd mübahisələrini həll etmək üçün güc tətbiq etmək və ya güc tətbiqi ilə hədələmək;

b) silahlı güc tətbiq etməklə əvəzçixma təzyiq tədbirləri (burada, qadağan olunmuş əməllər sırasında bir dövlətin silahlı qüvvə-

lərinin başqa bir dövlətin limanlarını blokadaya almasını (buna «*dinc blokada*» deyilir) göstərmək olar);

c) qeyri-nizami qüvvələrin və ya silahlı bəndələrin təşkili və ya təşkilinə dəstək verilməsi;

ç) digər dövlətin ərazisində vətəndaş müharibəsinin və yaxud terror aktlarının təşkil edilməsi, onlara yardım edilməsi və ya bir-başaya iştirak;

d) digər dövlətin ərazisinin qanunsuz güc tətbiq etməklə işğal edilməsi;

e) güc tətbiq etməklə və ya güc tətbiqi ilə hədələməklə digər dövlətin ərazisinin ələ keçirilməsi;

ə) xalqları öz müqəddəratını təyin etmək hüququndan, azadlıq və müstəqillikdən məhrum edən zorakı hərəkətlərin törədilməsi.

Güç tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipinin ən ağır pozuntusu *silahlı təcavüz* hesab olunur. Təcavüzü və onun ən təhlükəli forması olan silahlı təcavüzü, əlbəttə ki, qarışdırmaq olmaz. Dövlət aktı kimi (fərdin törətdiyi beynəlxalq cinayət kimi yox) təcavüzün anlayışı barədə beynəlxalq müqavilə olmasa da, BMT Baş Məclisinin XXIX sessiyasında (14 dekabr 1974-cü il) qəbul edilmiş 3314 nömrəli Qətnamə mövcuddur. «*Təcavüzün tərif*» adlanan bu qətnaməyə görə, aşağıdakı aktlardan hər biri təcavüz sayılır:

1) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisinə soxulması və ya basqın etməsi, yaxud hər hansı hərbi işğal;

2) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisini bombardman etməsi və ya onun ərazisinə qarşı hər hansı silahlı tətbiq etməsi;

3) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin liman və ya sahillərini blokadaya alması;

4) bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin quru, dəniz və ya hava qüvvələrinə, yaxud dəniz və hava donanmasına basqın etməsi;

5) bir dövlətin, başqa bir dövlətin ərazisində onunla razılaşma əsasında yerləşən silahlı qüvvələrinin bu razılaşmanın şərtlərini pozmaqla istifadə edilməsi və habelə həmin silahlı qüvvələrin bu

razılaşmanın xitam olunmasından sonra göstərilən ərazidə qalmaqda hər hansı formada davam etməsi;

6) dövlətin öz ərazisini, həmin ərazini üçüncü bir dövlətə qarşı təcavüz aktı törətmək üçün istifadə edən başqa bir dövlətin sərəncamına verməsi;

7) bir dövlət tərəfindən və ya həmin dövlətin adından başqa bir dövlətə qarşı hərbi əməliyyatlar həyata keçirən silahlı bəndələrin, qrupların, qeyri-nizami qüvvələrin və ya mizdluların göndərilməsi.

Təcavüz aktının müəyyən edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə aiddir (bax: BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsi). Təhlükəsizlik Şurasının bu preroqativi habelə «Təcavüzün tərifi haqqında» qətnamədə və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda ifadə olunmuşdur. Lakin, yaxşı məlum olduğu kimi, siyasi mülahizələr ucubətindən çoxsaylı təcavüz aktları, birbaşa basqın faktları da daxil olmaqla, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən lazımı tövsifini almamışdır. Buna ən bariz misal kimi Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi məlum hərəkətləri göstərmək olar. Bu açıq-aşkar təcavüz aktları nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizə qədəri işğal olunmuşdur. Lakin münəqişə ilə bağlı Təhlükəsizlik Şurasının çıxardığı dörd qətnamənin heç birində (822, 853, 874 və 884) təcavüz aktı barəsində, Ermənistanın təcavüzkar dövlət elan olunması barəsində heç nə deyilmir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipindən iki müstəsna hal mövcuddur, yəni beynəlxalq hüquq yalnız iki halda silahlı gücün tətbiqinə yol verir:

1. *Özünü müdafiə.*

Dövlət silahlı basqıdan özünü müdafiə etmək məqsədilə fərdi qaydada və ya başqa dövlətlərlə birgə və – mütənasiblik prinsipinə əməl etmək şərtilə – güc tətbiq edə bilər. BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində deyilir: «Bu Nizamnamənin heç bir müddəəsi, əgər Birləşmiş Millətlərin Üzvünə qarşı silahlı basqın baş verərsə, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri olan tədbirlər görülməyə qədər, ayrılmaz xarakter daşıyan fərdi və ya kollektiv özünü müdafiə hüququna xələl gətirmir».

2. *Sülhə təhlükə, sülhün pozulması və ya təcavüz aktı olduqda, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarına əsasən.*

BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsinə müvafiq olaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurası «...hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin vasitəsilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və ya bərpası üçün zəruri ola bilən tədbirlər görə bilər».

5. Beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi

BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndinə görə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün Üzvləri «öz beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə o qaydada həll edirlər ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik və ədalət təhlükəyə məruz qalmasın».

Əsas bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi yuxarıda şərh etdiyimiz güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi ilə sıx surətdə bağlıdır və onun məzmununu tamamlayır. Doğrudur, sözü gedən prinsip ümumi beynəlxalq hüquq norması kimi bir qədər əvvəl – hələ İkinci Dünya müharibəsindən qabaq formalaşmışdır. *Beynəlxalq toqquşmaların dinc həlli haqqında 1907-ci il Haaqa Konvensiyasında* (1-ci və 2-ci maddələr) və *Millətlər Liqasının Statutunda* (12-ci, 13-cü, 15-ci və 17-ci maddələr) məhdud çərçivədə təsbit olunmuş bu prinsip bugünkü anlamda, yəni heç bir qeyd-şərtsiz və imperativ formada ilk dəfə olaraq *1928-ci il Brian-Kelloq Paktında* öz əksini tapmışdır. Paktın II maddəsində birbaşa göstərilirdi ki, müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər öz aralarında ortaya çıxan bütün mübahisə və ya münaqişələrin – onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq – yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər. Sonralar BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş bu mühüm norma habelə əsas regional təşkilatların nizamnamələrində birbaşa əks olunmuşdur.

Prinsipin normativ məzmununa keçməzdən qabaq «beynəlxalq mübahisə» anlayışını açıqlamağa ehtiyac vardır.

Heç bir beynəlxalq sazişdə, o cümlədən BMT Nizamnaməsində beynəlxalq mübahisənin tərifi verilmir. Beynəlxalq Məhkəmə bir neçə dəfə bu məsələ ilə qarşılaşmışdır. Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi *Mavromatis işində* (1924-cü il) qeyd etmişdi ki, «mübahisə – iki şəxs arasında hər hansı hüquq normasına və ya fakta görə fikir müxtəlifliyidir». Oxşar tərif *Cənub-qərbi Afrika işində* (ilkin etirazlar mərhələsi, 1962-ci il) verilmişdi. Sadəcə, belə demək olar ki, mübahisə o zaman mövcuddur ki, bir dövlət digər dövlətə qarşı iddia irəli sürür, o biri dövlət isə bu iddianı rədd edir. Beynəlxalq mübahisənin aşağıdakı əlamətlərini göstərmək olar:

- 1) iki və ya daha artıq tərəfin – beynəlxalq hüquq subyektlərinin olması;
- 2) mübahisənin dövlətin daxili səlahiyyət dairəsində olmaması;
- 3) mübahisə edən tərəflərin qarşılıqlı iddialarının olması;
- 4) tərəflərin öz aralarında mübahisənin yaranması faktını etiraf etməsi;
- 5) mübahisənin yaranması anının müəyyən edilməsi.

Mübahisə «*situasiya*»dan fərqləndirilməlidir. Doğrudur, çox zaman bu iki termin bir yerdə işlədilir. Məsələn üçün, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndini, habelə *Beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada bilən mübahisə və situasiyaların qarşısının alınması və aradan qaldırılması və BMT-nin bu sahədə rolu haqqında Bəyannaməni* göstərmək olar. Situasiya dövlətlərin maraqlarının toqquşması nəticəsində gərginliyin yaranmasıdır, lakin bu zaman tərəflər bir-birinə qarşı iddialar irəli sürmürlər. *Situasiya zamanı sanki tərəflər olmur*, yəni qarşılıqlı iddialar yoxdur. Belə demək olar ki, hər bir mübahisə situasiyadır, lakin heç də hər bir situasiya mübahisə deyildir. Mübahisə və situasiyanın fərqləndirilməsi nəzəri məsələ deyildir; bunun olduqca mühüm praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 27-ci maddəsinin 3-cü bəndinə görə, mübahisənin tərəfi olan Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü qərar qəbul edilərkən səsvermədə iştirak etməməlidir. Bu müddəə situasiyalara şamil olunmur. BMT Nizamnaməsinin 36-cı maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən, Təhlükəsizlik Şurası həm mübahisənin, həm də situasiyanın istənilən mərhələsində müvafiq nizamlaşdırma proseduru və ya metodları tövsiyə edə bilər. 37-ci

və 38-ci maddələrə görə isə, Təhlükəsizlik Şurası tərəflərə situasiyanın yox, mübahisənin həlli şərtlərini tövsiyə edə bilər. Nəhayət, BMT Beynəlxalq Məhkəməsinə iş situasiya ilə deyil, yalnız mübahisə ilə bağlı verilə bilər.

Lakin istənilən halda, beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipi həm beynəlxalq mübahisələrə, həm də beynəlxalq situasiyalara şamil olunur.

Beynəlxalq mübahisələri dinc yolla həll etmək prinsipinin məzmunu dövlətlərin aşağıdakı hüquq və öhdəliklərində öz ifadəsini tapır:

1. Dövlətlər öz mübahisələrini, onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız və yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər. Lakin prinsipin məzmunundan belə alınmır ki, dövlətlər öz beynəlxalq mübahisələrini mütləq həll etməlidirlər. Beynəlxalq hüquqda dövlətlərdən bunu imperativ şəkildə tələb edən norma yoxdur. Beynəlxalq hüququn tələb etdiyi budur ki, əgər dövlət öz mübahisəsini nizamlamaq qərarına gəlibsə, bunu yalnız dinc yolla etməlidir.

2. Dövlətlər öz mübahisələrini həll edərkən dinc vasitələrdən hər hansı birini seçmək hüququna malikdirlər. Lakin dövlətlər qabaqcadan konkret beynəlxalq müqavilədə hər hansı nizamlama vasitəsinə razılaşa bilərlər. Məsələn, *Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyasında* mübahisələrin nizamlanmasının dörd məcburi proseduru nəzərdə tutulmuşdur ki, bunlardan hər birini iştirakçı dövlət Konvensiyanı imzalayarkən və ya ratifikasiya edərkən yazılı bəyanat vasitəsilə seçə bilər: 1) Dəniz hüququ üzrə Beynəlxalq tribunal; 2) BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi; 3) Konvensiyaya VII Əlavəyə müvafiq olaraq yaradılan arbitraj və 4) Konvensiyaya VIII Əlavəyə müvafiq olaraq yaradılan xüsusi arbitraj.

3. Dövlətlər öz aralarında olan mübahisəni həll olunmaq üçün hər hansı üçüncü tərəfə təqdim etməyə məcbur oluna bilməzlər. Lakin bu norma beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada bilən mübahisələrə aid deyildir.

4. Dövlətlər aralarında olan mübahisənin kəskinləşməsinə səbəb ola bilən hərəkətlərdən çəkinməlidirlər. Mübahisənin həllini çətinləşdirə bilən, beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qorxu yarada

bilən, habelə mübahisənin tərəflərindən birinin vəziyyətini pisləşdirə bilən hərəkətlər qadağan olunur.

5. Dövlətlər öz mübahisələrini beynəlxalq hüquq və ədalət əsasında həll etməlidirlər.

6. Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi

Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi və suveren bərabərlik prinsipi ilə sıx surətdə bağlıdır. Helsinki Yekun aktında o, müstəqil prinsip kimi təsbit olunmuşdur. Sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi digər regionlarda – Afrika və Cənubi Amerikada da imperativ norma kimi tanınmışdır. Dövlətin razılığı olmadan onun sərhədləri heç bir halda dəyişdirilə bilməz. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, belə bir razılıq yalnız referendum vasitəsilə ifadə oluna bilər.

Prinsipin məzmunu aşağıdakı ünsürlərdən ibarətdir:

1) mövcud sərhədlər beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq müəyyən olunmuş sayılır;

2) dövlət başqa bir dövlətə qarşı hər hansı ərazi iddiasından imtina etməlidir;

3) dövlət başqa bir dövlətin sərhədlərinə qarşı istənilən qəsdlərdən imtina etməlidir.

7. Ərazi bütövlüyü prinsipi

Bu prinsip BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində dolayı yolla əks olunmuşdur. Müstəqil prinsip kimi o, Helsinki Yekun aktında təsbit olunmuşdur. Göstərilən prinsipin başlıca məzmunu ondan ibarətdir ki, dövlətlər bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etməlidirlər. Hər bir dövlət başqa bir dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hüquqa zidd hərəkətlərdən çəkinməlidir. Dövlətin ərazisi qanunsuz güc tətbiqi nəticəsində

hərbi işğal obyektini ola bilməz. Ərazi bütövlüyü prinsipi özündə digər bir prinsipi – hələ XIX əsrdə Latın Amerikasında formalaşmış və 1986-cı ildə *Burkina Faso/Mali işində* BMT Beynəlxalq Məhkəməsi tərəfindən ümumi beynəlxalq hüquq norması kimi səciyyələndirilmiş *uti possidetis principini* ehtiva edir. Uti possidetis prinsipinin məğzi ondan ibarətdir ki, müstəmləkələrin və ya federasiyanın subyektlərinin əvvəlki sərhədləri yeni müstəqil dövlətlərin beynəlxalq sərhədləri olur və müvafiq razılıq olmadan dəyişilə bilməz. Azərbaycanla bağlı demək olar ki, SSRİ dövründə onun malik olduğu ərazinin bütövlüyünə istənilən iddia və ya qəsd sözü gedən prinsipə tamamilə ziddir.

8. Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi

Bu prinsip BMT Nizamnaməsində, *Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il Bəyannaməsində*, *İnsan hüquqları haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarının* 1-ci maddəsində, 1970-ci il Bəyannaməsində, Helsinki Yekun aktında, habelə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin bir sıra qərarlarında və məsləhət xarakterli rəylərində öz əksini tapmışdır. *Şərqi Timor haqqında işdə* (1995-ci il) Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ erga omnes hüquqdur, yəni bütün dövlətlər bu hüquqa hörmət etməlidirlər və onun həyata keçirilməsinə maneə törətməməlidirlər.

Prinsipin məzmununu açıqlamaq üçün iki anlayışın – «xalq» və «öz müqəddəratını təyin etmə» anlayışlarının məna yükünü düzgün bilmək lazımdır.

Göstərilən prinsipin kontekstində və ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquqda «xalq», bir qayda olaraq, etnik anlamda başa düşülmür. Beynəlxalq-hüquqi anlayış kimi «xalq» hər hansı milli və ya etnik qrupu deyil, məhz dövlətin (və ya dövlətçilikdən qanunsuz məhrum edilmiş ərazinin) bütün əhalisini bildirir. Yəni «xalq» etnos kimi yox, demos kimi başa düşülür. Yalnız xalq bütövlükdə bu hüqu-

qun daşıyıcısıdır. Xalqın bir hissəsinin, o cümlədən milli azlıqların belə bir hüququ yoxdur. Bu tezis beynəlxalq hüquqda geniş qəbul edilmişdir.

«Öz müqəddəratını təyin etmə» o deməkdir ki, hər bir xalq xaricdən müdaxilə olmadan sərbəst olaraq *özü* öz siyasi statusunu müəyyən edə bilər və öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını həyata keçirə bilər. Müstəmləkə altında olan və ya işğal olunmuş ərazinin bütün əhalisi üçün bu:

- a) müstəqillik əldə edilməsində və suveren dövlət qurulmasında;
- b) hər hansı bir müstəqil dövlətə qoşulmaqda və ya
- c) hər hansı müstəqil dövlətlə birləşməkdə ifadə oluna bilər.

Təbii ki, müstəqil dövlətlərin xalqı (əhalisi) da öz müqəddəratını təyin etmək hüququna malikdir. Həmin xalqlar üçün öz müqəddəratını təyin etmə, hər şeydən öncə *demokratik idarəetmə hüququ* deməkdir. Yəni xalq daxildən və xaricdən təzyiqlə və ya müdaxilə olmadan demokratik vasitələrlə öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını həyata keçirmək imkanına malik olmalıdır. Əlbəttə ki, bu xalqlar öz siyasi statusunu sərbəst surətdə özləri müəyyən edə bilərlər.

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun həyata keçirilməsi dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyü ilə uzlaşmalıdır və *sesessiyaya* (dövlətdən müəyyən ərazinin ayrılmasına) yol verə bilməz. Başqa sözlə, bu hüququn həyata keçirilməsi müstəqil, demokratik dövlətin parçalanması üçün əsas ola bilməz.

9. Əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi

Bu prinsip ilk dəfə olaraq BMT Nizamnaməsində (1-ci, 55-ci və 56-cı maddələr) ümumi formada təsbit olunmuş, sonralar bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən *1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində* dəqiqləşdirilmişdir. Yuxarıda göstərmişdik ki, beynəlxalq hüququn müstəqil prinsipi kimi,

o, Helsinki Yekun aktında əks olunmuşdur. Prinsipin dövlətlərin üzərinə qoyduğu başlıca *öhdəlik* ondan ibarətdir ki, onlar insan hüquqlarına *hörmət etsinlər* və buna beynəlxalq səviyyədə *dəstək versinlər*. Bu gün, bütün insan hüquqlarına *əməl etmək* və onların həyata keçirilməsini *təmin etmək* kimi ümumi beynəlxalq hüquq normasının mövcudluğundan danışmaq hələ tezdir. Buna görə də sözügedən prinsipə əməl olunmamasından o halda söhbət gedə bilər ki, dövlət insan hüquqlarını kobud və kütləvi surətdə pozmuş olsun.

10. Dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək prinsipi

Dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək prinsipi ilk dəfə olaraq BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında və iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində əməkdaşlıq etmək dövlətlərin həm hüququ, həm də vəzifəsidir. Dövlətlərin əməkdaşlığı onların siyasi, iqtisadi və sosial sistemlərindəki fərqlərdən asılı olmayaraq həyata keçirilməlidir.

11. Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi

Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipi beynəlxalq hüququn ən qədim prinsipidir və daha çox *pacta sunt servanda* («müqavilələr yerinə yetirilməlidir») kimi məlumdur. O, BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində təsbit olunmuşdur. Burada deyilir ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün Üzvləri «Təşkilata üzvlükdən irəli gələn hüquq və üstünlükləri özlərinə təmin etmək üçün bu Nizamnaməyə uyğun olaraq öz üzərlə-

rinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirirlər». Göstərilən prinsip habelə çox mühüm beynəlxalq müqavilədə – *Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasında* (26-cı maddə) öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək prinsipinin bütün beynəlxalq hüquq sisteminin fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti dənilməzdir. Dövlətlər BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq öz üzərlərinə götürdükləri bütün öhdəlikləri, o cümlədən beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarından, beynəlxalq müqavilələrdən və beynəlxalq hüququn digər mənbələrindən irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirməlidirlər. Onlar heç bir əsas olmadan özbaşına öz beynəlxalq öhdəliklərindən imtina edə bilməzlər. Beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi müvafiq dövlətin beynəlxalq məsuliyyətini doğurur. Dövlətlər elə etməlidirlər ki, onların daxili qanunvericiliyi və inzibati praktikası üzərlərinə götürdükləri beynəlxalq öhdəliklərə uyğun olsun. Belə bir norma mövcuddur ki, beynəlxalq müqaviləni yerinə yetirmədiyinə haqq qazandırmaq üçün dövlət öz daxili hüququnun müddəalarına istinad edə bilməz (bax: *Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsi*).

V FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN SUBYEKTLƏRİ

1. Beynəlxalq hüquq subyektinin anlayışı

Beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquq və vəzifələri daşımaq və onları həyata keçirmək qabiliyyətinə malik olan quruma (bəzi hallarda – şəxsə) beynəlxalq hüququn subyekti deyilir.

Beynəlxalq-hüquqi subyektiyin *əsas ünsürləri* aşağıdakılardır:

a) beynəlxalq hüquqdan irəli gələn bütün və ya bəzi vəzifələri daşımaq;

b) beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquqların bərpası məqsədilə beynəlxalq (və ya dövlətdaxili) məhkəmə qarşısında iddia qaldırmaq hüququ;

c) beynəlxalq-hüquqi normalar yaratmaq səlahiyyəti;

ç) digər dövlətlərin məhkəmələrinin yurisdiksiyasından tam və ya qismən immunitetə malik olmaq.

Beynəlxalq-hüquqi subyektiyin bu ünsürləri bütövlükdə yalnız dövlətlərə və müəyyən beynəlxalq təşkilatlara (məsələn, BMT) məxsusdur. Beynəlxalq hüququn digər subyektləri isə, Aşağıda göstərəcəyimiz kimi, bu hüquqi keyfiyyətlərdən bəzilərinə malikdir və ya onların hamısından cüzi istifadə edə bilər.

Beynəlxalq-hüquqi subyektiyin əldə olunma qaydasına görə *iki növünü* göstərmək olar:

1) **İlkin subyektlilik.** Bu, yalnız dövlətlərə məxsusdur, çünki dövlət ipso facto beynəlxalq hüququn subyektidir.

2) **Törəmə subyektlilik.** Müəyyən qurumlarda və ya şəxslərdə beynəlxalq-hüquqi subyektlilik yalnız dövlətlərin bu keyfiyyəti ona verməsindən və ya tanınmasından sonra ortaya çıxır.

Məsələn, beynəlxalq təşkilatlar dövlətlər tərəfindən yaradılır; fərdlərin və ya transmilli korporasiyaların beynəlxalq hüquq münasibətlərində iştirakı dövlətlərin iradəsindən, daha doğrusu, dövlətlərin müvafiq beynəlxalq sazişlərdə onlar üçün belə bir imkan nəzərdə tutmasından asılıdır. Belə ki, hər hansı bir qurum əgər dövlətdirsə, deməli, o, beynəlxalq-hüquqi subyektlivə malikdir. Lakin fərd və ya şirkət öz-özlüyündə beynəlxalq hüququn subyektli sayılmır.

2. Dövlətlər

Əvvəllər qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salan hüquqi normalar sistemi kimi başa düşülür. Bunun nəticəsində dövlətlər beynəlxalq hüququn subyektləri içərisində ən əsası və ən mühümü kimi çıxış edir. Dövlətlər *ilkin və universal* beynəlxalq-hüquqi subyektlivə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız dövlətlər: a) Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv ola bilər (BMT Nizamnaməsinin 4-cü maddəsi); b) BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası və Baş Məclisi qarşısında beynəlxalq mübahisə ilə bağlı məsələ qaldıra bilər (BMT Nizamnaməsinin 35-ci maddəsinin 2-ci bəndi); BMT Beynəlxalq Məhkəməsində iş üzrə tərəf ola bilər (BMT Nizamnaməsinin 93-cü maddəsinin 2-ci bəndi).

Bəs hansı quruma dövlət demək olar? Beynəlxalq hüquqa görə, dövlətin hansı meyarları vardır? 1933-cü ildə bağlanmış *Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında Montevideo Konvensiyası* bu suala cavab verir (aşağıdakı müddəalar hazırda beynəlxalq hüquq elmində və praktikasında geniş qəbul edilmişdir). Konvensiyanın 1-ci maddəsində deyilir: «*Beynəlxalq-hüquqi şəxs kimi dövlət aşağıdakı meyarlara malik olmalıdır: a) daimi əhali; b) müəyyən ərazi; c) hökumət; ç) başqa dövlətlərlə əlaqələrə girmək qabiliyyəti.*»

Daimi əhali o demək deyil ki, müəyyən ərazidən kənara adamların miqrasiyası olmur, yaxud bu və ya digər ərazidə yaşayan adamların dəqiq müəyyənləşdirilmiş sayı olmalıdır. Hər halda bu meyar müəy-

yən adamlar qrupunun konkret bir əraziyə müəyyən bağlılığını tələb edir.

Məsələn, *Qərbi Sahara işi* üzrə verdiyi məsləhət xarakterli rəyində BMT Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdi ki, Qərbi Saharanın ərazisi torpaq sərhədlərinə məhəl qoymadan sərhədi o tərəf-bu tərəfə keçən köçəri tayfalarla məskunlaşmışdır: lakin həmin köçəri tayfaların bu ərazisi ilə əlaqəsi elədir ki, onlar ümumən Qərbi Saharanın «əhalisi» kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Müəyyən ərazi. Hər hansı bir qurumun dövlət kimi fiziki mövcudluğu və fəaliyyət göstərməsi üçün onu qonşu dövlətlərdən ayıran müəyyən əraziyə malik olması lazımdır. Bu yənə də o demək deyil ki, ərazinin ölçüləri və sərhədlərlə bağlı tam müəyyənlik olmalıdır. Hazırda dövlətlər arasında xeyli sayda sərhəd mübahisələri mövcuddur, lakin bu, onların dövlətçiliyinə heç cür xələl gətirmir.

Hökumət. Dövlətin fiziki mövcudluğu üçün ərazi, siyasi-hüquqi mövcudluğu üçün hakimiyyət mexanizmi olmalıdır. Söhbət burada dövlətin beynəlxalq hüquq və vəzifələrinə görə məsuliyyət daşıyan hökumətdən (geniş mənada) gedir. Başqa sözlə desək, dövlətin olması üçün, hər hansı bir qurumun dövlət kimi nəzərdən keçirilməsi üçün müəyyən ərazi çərçivəsində olan daimi əhali üzərində nəzarət həyata keçirən hakimiyyət aparatının olması zəruridir. Lakin qeyd edilməlidir ki, artıq mövcud olan dövlətin öz effektiv hökumətini itirməsi və ya iki hökumətə malik olması (1980-ci illərdə Livanda, 1990-cı illərdə Sudanda və Əfqanıstanda olduğu kimi) onun öz dövlətçiliyini itirməsi demək deyildir.

Hüquqi münasibətlərə girmək qabiliyyəti. Bu meyar hüquqi müstəqilliyin ön plana çəkilməsini tələb edir. Başqa dövlətin qanuni suveren hakimiyyəti altında olan ərazi «dövlət» sayıla bilməz. Məsələn, məlum olduğu kimi, Honq Konq çox yüksək faktik muxtariyyətə malikdir, lakin Çinin suverenliyi altında olduğuna görə (1997-ci il iyulun 1-dən) dövlət deyildir. Digər tərəfdən, bəzi dövlətlərin başqa dövlətdən siyasi və ya maliyyə baxımından asılılığı, məsələn, Mərkəzi Amerika ölkələrinin ABŞ-dan, bir sıra MDB ölkələrinin Rusiyadan faktik asılılığı bu ölkələrin suveren dövlət olmasına xələl gətirmir.

3. Dövlətəbənzər qurumlar

Dövlətəbənzər qurumlar müəyyən həcmdə beynəlxalq-hüquqi subyektliyə malik olur. Onların öz ərazisi, vətəndaşlığı, hakimiyyət orqanları olur və bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə iştirak edirlər.

Bu qurumlara azad şəhərləri və Vatikanı misal göstərmək olar.

XIX-XX əsrlərdə Krakov, Dansiq və Triyest kimi *azad şəhərlər* olmuşdur.

Azad şəhərlərin beynəlxalq-hüquqi subyektliyi beynəlxalq müqavilələr və bu şəhərlərin konstitusiyaları ilə müəyyən olunurdu. Onlar tam özünüidarəyə malik deyildi. Azad şəhərlərin sakinləri üçün xüsusi vətəndaşlıq tətbiq olunurdu. Onlardan bəziləri beynəlxalq müqavilələr bağlamaq və beynəlxalq təşkilatlara daxil olmaq hüququna malik idi. Azad şəhərlərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların hərbsizləşdirilməsi və neytrallaşdırılmasıdır.

Vatikanın beynəlxalq-hüquqi statusu 1929-cu ildə Papa nümayəndəsi ilə İtaliya hökuməti arasında bağlanmış və 1984-cü ildə yenidən baxılmış Lateran müqaviləsi ilə müəyyən olunmuşdur. Vatikan zahirən dövlətin, demək olar ki, bütün atributlarına – kiçik əraziyə, hakimiyyət orqanlarına və s. malikdir. Lakin Roma şəhərində yerləşən Vatikanın əhalisi haqqında şərti danışmaq olar: burada yalnız katolik kilsəsinin işləri ilə məşğul olan vəzifəli şəxslər yaşayır. Vatikan sosial mənada dövlət kimi baxmaq olmaz; o, əslində katolik kilsəsinin inzibati mərkəzidir. Bununla belə, Vatikan bir çox dövlətlərlə rəsmi əlaqələr saxlayır, bu ölkələrdə öz daimi nümayəndəliklərini təsis edir. Vatikanın nümayəndə heyəti beynəlxalq təşkilatların və konfransların işində iştirak edir. O, bir sıra beynəlxalq təşkilatların (MAQATE, Beynəlxalq Elektron Rabitəsi İttifaqı, Ümumdünya Poçt İttifaqı və s.) üzvüdür, BMT, YUNESKO, FAO və digər təşkilatlar yanında daimi müşahidəçiləri vardır.

4. Beynəlxalq təşkilatlar

Öz nizamnamə məqsəd və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün beynəlxalq təşkilatlar bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq-hüquqi subyektliyə malik olmalıdır. Lakin beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq-hüquqi subyektliyi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki:

a) onların beynəlxalq-hüquqi subyektliyi törəmə xarakteri daşıyır (beynəlxalq təşkilatlar dövlətlər tərəfindən yaradılır);

b) bu subyektlik spesifik xarakter daşıyır (beynəlxalq təşkilatın subyektliyi təşkilatın məqsəd və vəzifələri ilə şərtlənir);

c) beynəlxalq təşkilatların və onların vəzifəli şəxslərinin (baş katib və müavinlərdən başqa) imtiyaz və immunitetləri diplomatik yox, funksional xarakter daşıyır;

ç) beynəlxalq təşkilatlar BMT Beynəlxalq Məhkəməsində iş üzrə tərəf ola bilməzlər;

d) beynəlxalq təşkilatda nümayəndəlik birtərəfli xarakter daşıyır (yəni beynəlxalq təşkilat dövlətlərə daimi nümayəndə təyin etmir).

Təşkilatın məqsədlərindən və fəaliyyət istiqamətlərindən, onun təsis aktının («konstitusiya»sının) şərtlərindən asılı olaraq, beynəlxalq-hüquqi subyektliyin dərəcəsi müxtəlif ola bilər. Bu mənada Birləşmiş Millətlər Təşkilatının beynəlxalq hüquqi subyektliyinin həcmi digər beynəlxalq təşkilatlarda, məsələn, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatında olduğundan xeyli genişdir.

Beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərlə və başqa beynəlxalq təşkilatlarla müqavilələr bağlaya bilər, zərərin ödənilməsi barədə iddialar qaldıra bilər, milli yurisdiksiyalardan immunitetlərə malikdir.

Zərərin ödənilməsi haqqında işdə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdi ki, öz funksiyalarını səmərəli həyata keçirmək üçün BMT-yə beynəlxalq-hüquqi subyektlik zəruridir. Bu ideya Beynəlxalq Məhkəmə tərəfindən digər bir işdə – *Birləşmiş Millətlərin imtiyaz və immunitetləri haqqında Konvensiyanın 6-cı maddəsinin tətbiq olunması haqqında* məsləhət xarakterli rəydə bir daha təsdiq olunmuşdu. Bu işdə, BMT-nin işçisinin ona qarşı hətta öz hökuməti tərəfindən görülən tədbirlə bağlı immuniteti təsdiq olunmuşdu.

5. Fərdlərin beynəlxalq-hüquqi subyektivliyi

Fərdin beynəlxalq-hüquqi subyektivliyi haqqında məsələ beynəlxalq hüquq elmində birmənalı həll olunmayan məsələlərdən biridir. Lakin əksər alimlərin mövqeyinə və müasir beynəlxalq təcrübəyə istinad edərək fərdin məhdud beynəlxalq-hüquqi subyektivliyə malik olması barədə nəticə çıxarmaq olar. Məhdud beynəlxalq hüquqi subyektivlik o deməkdir ki:

– fərd beynəlxalq hüquq normalalarının yaradılmasında iştirak etmir;

– fərdin beynəlxalq-hüquqi subyektivliyi bütünlüklə dövlətlərin razılığından asılıdır;

– fərd birbaşa beynəlxalq hüquqdan irəli gələn müəyyən vəzifələr daşıyır;

– əsas etibarilə, insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı müəyyən beynəlxalq sazişlərdə nəzərdə tutulmuş qaydada və həcmdə beynəlxalq instansiyalar qarşısında bu pozuntunu törətmiş dövlətə qarşı iddia qaldıra bilər.

Fərdin beynəlxalq hüququn subyektivliyi kimi çıxış etməsinə başlıca dəlillərdən biri ondan ibarətdir ki, müəyyən beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə (təcavüz, soyqırım, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər və s.) fiziki şəxslər birbaşa beynəlxalq hüquq normaları əsasında, dövlətdaxili hüququn bu əməli kriminallaşdırmaması faktından asılı olmayaraq, məsuliyyətə cəlb oluna bilər. Fərdin birbaşa beynəlxalq hüquqdan irəli gələn vəzifələr daşması prinsipi bir sıra beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən Nürnberq, Tokio, Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq tribunallarının Nizamnamə və hökmlərində, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda və s. təsbit olunmuşdur. Yuxarıda göstərilmiş bu prinsip beynəlxalq adət norması kimi tanınmışdır və öz mənbəyini hələ klassik beynəlxalq hüquqda dəniz quldurlarının *hostis humani generis* (bütün bəşəriyyətin düşməni) kimi nəzərdən keçirilməsindən götürür.

Yuxarıda biz qeyd etmişdik ki, yalnız dövlətlər beynəlxalq məhkəmələr qarşısında prosesual hüquq qabiliyyətinə malikdir.

Lakin bəzi, xüsusi müəyyən olunmuş hallarda bu hüquqlar fərdlərə də verilir. Bu o deməkdir ki, belə halda fərdin öz adından beynəlxalq məhkəmə orqanı qarşısında dayanmaq və hətta məhkəmə icraatını başlamaq hüququ olur. Məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (34-cü maddə), Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqavilə (173-cü maddə) müvafiq olaraq Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi və Avropa Birlikləri Məhkəməsi qarşısında şəxsin bilavasitə prosesi başlamaq və prosesdə müstəqil tərəf (iddiaçı) kimi iştirak etmək hüququnu təsbit etmişdir.

6. Transmilli korporasiyalar

Dövlətlər öz ticarət və maliyyə münasibətlərini təkcə başqa dövlətlər və ya müvafiq beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarla deyil, habelə iri xarici şirkətlərlə də qururlar. Bu cür münasibətlər, bir qayda olaraq, bir və ya bir neçə dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə nizama salınır. Dövlətin hər hansı xarici şirkətlə, o cümlədən transmilli korporasiya ilə əlaqəyə girməsi faktı öz-özlüyündə axırıncıya beynəlxalq-hüquqi subyektlik vermir. Beynəlxalq-hüquqi subyektlik o zaman mövcuddur ki, münasibətlər beynəlxalq hüquqla nizama salınır. Lakin dövlətlə xarici korporasiya arasındakı müqavilə münasibətinin beynəlxalq hüquqla nizama salınması mümkün haldır. Belə ki, dövlətlər razılaşa bilər ki, xarici şirkətlərlə onların arasında ortaya çıxıb bilən mübahisələr beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq edən beynəlxalq arbitraj tərəfindən həll olunacaqdır. Məsələn, 1964-cü ildə bağlanmış *İnvestisiya mübahisələrinin həll edilməsi haqqında Konvensiya* daimi mexanizm nəzərdə tutur ki, onun vasitəsilə iştirakçı dövlətlər və müvafiq korporasiyalar investisiya sazişlərindən irəli gələn uyğunsuzluqları həll edə bilər. Əlbəttə ki, şirkətin hüquq və vəzifələrinin beynəlxalq hüquqa uyğun nəzərdən keçirildiyi bu cür orqanlarda iştirak beynəlxalq hüquq subyektliyi doğurur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu subyektliyin mövcud olması və həcmi son məqamda dövlətlərin Razılığından və tanınmasından asılıdır.

VI FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA TANIMA

1. Tanımanın anlayışı

Tanıma bir dövlətin başqa bir dövləti beynəlxalq hüququn subyekti kimi nəzərdən keçirməsini və onunla rəsmi münasibətlər qurmağa hazır olmasını bəyan edən birtərəfli aktdır. Tanıma habelə bir dövlətin başqa bir dövlətdə və yaxud onun ərazisinin bir hissəsində qeyri-konstitusion yolla bərqərar olmuş, səmərəli idarəçilik həyata keçirən, müvafiq ərazidə situasiyaya tam nəzarət edən hakimiyyəti həmin dövlətin (və ya müvafiq ərazinin əhalisinin) beynəlxalq münasibətlərdə nümayəndəsi kimi qəbul etməsinə deyilir.

Əslinə qaldıqda, tanıma bilavasitə beynəlxalq-hüquqi məsələ deyil, çünki bir dövlətin başqa dövləti tanımaq vəzifəsi və ya müvafiq olaraq, ikinci dövlətin tanınmaq hüququ yoxdur. Başqa sözlə, tanıma dövlətin tam öz ixtiyarındadır və onu heç kim məcbur edə bilməz ki, yeni yaranmış dövləti və ya hökuməti tanıсын. Bir dövlət başqa bir dövləti (və ya hökuməti) tanıyarkən öz siyasi və iqtisadi maraqlarını əldə rəhbər tutur. Məsələn, Mərakeş Sahara Ərəb Demokratik Respublikasını (Qərbi Saharanı) tanımır, çünki ona qarşı ərazi iddiaları vardır (baxmayaraq ki, Qərbi Sahara Afrika Birliyi Təşkilatının üzvüdür). Lakin dövlətin və ya hökumətin tanınması mühüm beynəlxalq-hüquqi nəticələr doğurur. Tanıyan və tanınan dövlət (hökumət) üçün tanıma normal ikitərəfli münasibətlər qurmaq, o cümlədən diplomatik nümayəndəliklər təsis etmək və müqavilələr bağlamaq üçün zəruri şərtidir.

Tanıma birbaşa və ya dolayı yolla ifadə oluna bilər. Bir dövlətin tanımadığı dövlətlə beynəlxalq konfransda iştirak etməsi dolayı tanıma hesab edilməməlidir. Lakin dövlətin hər hansı bir yeni dövlətin BMT-yə qəbul olunmasının lehinə səs verməsi dolayı tanıma sayıla bilər.

2. Tanıma nəzəriyyələri

Tanımanın yeni dövlət üçün hansı əhəmiyyət daşması ilə bağlı iki bir-birinə zidd nəzəriyyə mövcuddur: konstitutiv nəzəriyyə və deklarativ nəzəriyyə.

Konstitutiv nəzəriyyəyə görə («təsis etmək», «yaratmaq» sözündən), dövlət yalnız tanındıqdan sonra beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilir. Tanıma dövlətçiliyin, beynəlxalq-hüquqi subyektliliyin ilkin zəruri şərtidir. Məsələn, əgər İsrail dövlət kimi tanınmayıbsa, deməli o, dövlət deyildir. Beləliklə, tanıma dövləti və ya hökuməti «yaradır». Konstitutiv nəzəriyyənin bir sıra mühüm qüsurları vardır. Belə çıxır ki, yeni qurumun beynəlxalq-hüquqi subyektliliyi üçüncü tərəflərin subyektiv mövqeyindən asılıdır. Beynəlxalq-hüquqi subyektlilik obyektiv fakt olmalıdır və onun mövcudluğunu yalnız beynəlxalq hüquq normalarını tətbiq etməklə ortaya çıxarmaq olar. İkinci bir tərəfdən, sözügedən nəzəriyyədən aydın deyildir ki, hər hansı bir dövlətin beynəlxalq hüququn subyektini sayılması üçün nə qədər dövlət onu tanımalıdır: bir dövlət, yoxsa «aparıcı» dövlətlər və ya dünyanın bütün ölkələri.

Deklarativ nəzəriyyə («bəyan etmək» sözündən) əksinə hesab edir ki, tanıma obyektiv fakt kimi artıq mövcud olan beynəlxalq-hüquqi subyektliliyi yalnız bəyan edir. Yeni yaranmış dövlətin beynəlxalq hüququn subyektini olması onun başqa dövlətlər tərəfindən tanınmasından qətiyyənlə asılı deyildir. Deklarativ nəzəriyyə beynəlxalq praktikaya uyğun gəlir. Bu nəzəriyyə Avropa İttifaqının Yuqoslaviya üzrə Arbitraj Komissiyasının qərarında (1993-cü il) əsas götürülmüşdür. Beləliklə, əgər hər hansı bir qurum dövlətçiliyin yuxarıda şərh etdiyimiz meyarlarına cavab verirsə, onda o, tanınmadan asılı olmayaraq dövlət olacaqdır.

3. Tanımanın forma və növləri

Tanımanın iki *formas*ı mövcuddur: *de-fakto* (de facto) və *de-yure* (de jure). Dövlət yeni dövləti (hökuməti) o zaman de-fakto tanıyır ki, onun sabitliyinə və uzun müddət qalacağına tam əmin deyildir. Məsələn, Azərbaycan 1919-cu ildə Millətlər Liqası tərəfindən, RSFSR 1921-ci ildə Böyük Britaniya tərəfindən de-fakto tanınmışdı. De-fakto tanıma zamanı müvafiq dövlətlər arasında, adətən, yalnız konsulluq münasibətləri qurulur. De-yure tanıma tam, qəti tanımadır. Bu halda tanıyan dövlət tanımanın obyektini ilə diplomatik münasibətlər qurmağa hazır olduğunu bəyan edir; istənilən halda, diplomatik münasibətlərin qurulması de-yure tanıma hesab olunur. Beləliklə, tanımanın iki forması arasında fərq onların doğurduğu hüquqi nəticələrin həcmindədir.

Praktikada elə hallara rast gəlinir ki, bir-birini tanımayan iki dövlət konkret məsələlərin həlli üçün rəsmi əlaqəyə girməyə məcbur olurlar. Bu faktik, qeyri-rəsmi tanıma *ad hoc tanıma* adlanır (yəni bu hal üçün, bir dəfə üçün).

Tanımanın destinatorundan (obyektindən) asılı olaraq onun aşağıdakı *növlərini* ayırırlar: dövlətin tanınması; hökumətin tanınması; milli-azadlıq hərəkatının tanınması; vuruşan tərəfin tanınması, mühacirətdə olan hökumətin tanınması.

VII FƏSİL

DÖVLƏTLƏRİN VARISLIYI

1. Dövlətlərin varisliyinin anlayışı

Dövlətlərin varisliyi dedikdə, müəyyən beynəlxalq hüquq və vəzifələrin bir dövlətdən digərinə keçməsi başa düşülür.

Dövlətlərin varisliyi məsələləri o zaman ortaya çıxır ki, müəyyən bir ərazi üzərində dövlət suverenliyi dəyişir. Bu məsələləri nizama salan normalar uzun müddət beynəlxalq adətlərdən ibarət olmuşdur. Hazırda bu normalar məcəllələşdirilmişdir. Dövlətlərin varisliyi sahəsində iki beynəlxalq konvensiya mövcuddur:

1. *Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi haqqında 1978-ci il Vyana Konvensiyası* (1996-cı il noyabrın 6-da qüvvəyə minmişdir).

2. *Dövlət əmlakına, arxivlərinə və borclarına münasibətdə dövlətlərin varisliyi haqqında 1983-cü il Vyana Konvensiyası* (hələ qüvvəyə minməmişdir).

Bu konvensiyaların məğzində duran *əsas ideya* ondan ibarətdir ki, dövlətlərin varisliyi ilə bağlı ortaya çıxan bütün məsələlər müvafiq dövlətlər – əvvəlki dövlətlə varis dövlət (dövlətlər) və ya varis dövlətlərin özləri arasında razılışma yolu ilə həll olunur. Belə bir razılışma mümkün olmadıqda isə, müvafiq tərəflər göstərilən konvensiyaların müddəalarına uyğun hərəkət etməlidirlər.

Dövlətlərin varisliyi aşağıdakı hallarda ortaya çıxır:

- a) hər hansı bir ərazinin müstəmləkəçilikdən azad olub müstəqil dövlət yaratması («yeni müstəqil dövlət»)
- b) bir dövlətin bir neçə yeni dövlətə parçalanması;
- c) bir neçə dövlətin bir dövlətdə birləşməsi;
- ç) dövlət ərazisinin bir hissəsinin ayrılması və müstəqil dövlət yaratması;

d) hər hansı bir ərazinin bir dövlətə birləşməsi.

Dövlətlərin varisliyinin obyektləri aşağıdakılardır: a) əvvəlki dövlətin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr; b) dövlət mülkiyyəti; c) dövlət arxivləri; ç) dövlət borcları.

2. Beynəlxalq müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi

Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi haqqında 1978-ci il Vyana Konvensiyası beynəlxalq-hüquqi leksikona yeni termin – «*yeni müstəqil dövlət*» terminini daxil etmişdir. «Yeni müstəqil dövlət» dedikdə, «ərazisi dövlətlərin varisliyi anından bilavasitə əvvəl asılı ərazi olmuş, beynəlxalq münasibətlərinə görə əvvəlki dövlətin məsuliyyət daşdığı varis dövlət» başa düşülür (2-ci maddənin 1(f) bəndi). Yeni müstəqil dövlətlərə *tabula rasa* («təmiz lövhə») prinsipi şamil olunur. Həmin prinsipə görə, yeni müstəqil dövlət əvvəlki dövlətin (yəni bu halda – müstəmləkə asılılığında olduğu dövlətin) iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdən *azaddır*, daha doğrusu, onun üzərində bu müqavilələri qüvvədə saxlamaq vəzifəsi yoxdur. Bununla belə, yeni müstəqil dövlət arzu etdikdə, bildiriş yolu ilə əvvəlki dövlətin hər hansı bir müqaviləsinin iştirakçısı ola bilər.

İki və ya daha artıq dövlət bir dövlətdə *birləşdikdə*, onların hər hansı birinin iştirakçısı olduğu istənilən müqavilə varis dövlət üçün qüvvədə olmaqda davam edir. Lakin: a) müvafiq tərəflər arasında başqa cür razılaşma olduqda b) müqavilənin varis dövlətə şamil olunması həmin müqavilənin obyektı və məqsədlərinə uyğun olmadıqda; c) müqavilənin bağlandığı dövrə nisbətən vəziyyət köklü surətdə dəyişmişsə (rebus sic stantibus prinsipi), yuxarıda göstərilən norma tətbiq olunmur. Məhz bu şərtlərə əsaslanaraq, AFR 1990-cı ildə Almaniyanın yenidən birləşməsindən sonra ADR-in müqavilələrindən imtina etmişdi.

Dövlətin ərazisi qismən və ya bütövlükdə *parçalandıqda* və nəticədə bir və ya bir neçə yeni dövlət yarandıqda:

a) əvvəlki dövlətin bütün ərazisində qüvvədə olmuş müqavilə hər bir yeni yaranmış varis dövlətə münasibətdə qüvvədə qalır;

b) bir varis dövlətin ərazisində qüvvədə olmuş müqavilə yalnız həmin dövlət üçün qüvvədə qalmaqda davam edir.

1978-ci il Konvensiyasının 34-cü maddəsində əks olunmuş bu norma SSRİ dağılından sonra sovet müqavilə irsinə münasibətdə yeni yaranmış varis dövlətlər tərəfindən əsas götürülmədi. Məsələ burasındadır ki, keçmiş sovet respublikaları bu zaman özlərini, buna *hüquqi* əsas olmasa da (amma faktik əsasın olmasından danışmaq olardı), «yeni müstəqil dövlət» kimi apardılar. Rusiyadan başqa, bütün digər varis dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikası SSRİ-nin bütün çoxtərəfli müqavilələrindən, prinsip etibarilə imtina etdilər. 1992-ci il iyulun 6-da imzalanmış «*Keçmiş İttifaqın qarşılıqlı marağ kəsb edən müqavilələrinə münasibətdə qarşılıqlı anlaşma haqqında Memorandum*»da göstərilirdi ki, hər bir dövlət bu müqavilələrdə iştirakı haqqında məsələni, «hər bir konkret halın spesifikasından, müqavilənin xarakter və məzmunundan asılı olaraq *müstəqil* həll edir».

Varislik faktı bir sıra müqavilələrə – dövlət sərhədini müəyyən edən müqavilələrə, habelə təşəkkül tapmaqda olan adət normasına görə, insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrə heç bir təsir göstərmir.

3. Dövlət mülkiyyətinə münasibətdə dövlətlərin varisliyi

1983-cü il Konvensiyasına görə, dövlət mülkiyyətinə münasibətdə varislik məsələləri aşağıdakı qaydada həll olunur.

Varis dövlət *yeni müstəqil dövlət* olduqda:

a) əvvəlki dövlətin, yeni müstəqil dövlətin ərazisində yerləşən bütün daşınmaz əmlakı yeni müstəqil dövlətə, yəni varis dövlətə keçir; b) əvvəlki dövlətin göstərilən ərazidəki fəaliyyəti ilə bağlı olan daşınar mülkiyyəti də varis dövlətə keçir.

İki və ya daha artıq dövlət bir dövlətdə *birləşdikdə*, əvvəlki dövlətlərin mülkiyyəti varis dövlətə keçir.

Dövlət bir neçə yeni dövlətə *parçalandıqda*:

a) əvvəlki dövlətin varis dövlətin ərazisində yerləşən daşınmaz mülkiyyəti bu varis dövlətə keçir; b) əvvəlki dövlətin ərazisindən kənarında yerləşən daşınmaz mülkiyyət ədalətli qaydada varis dövlətlər arasında bölüşdürülür; c) əvvəlki dövlətin varisliyin obyektı olan ərazidəki fəaliyyəti ilə bağlı əldə edilmiş daşınmaz mülkiyyət müvafiq varis dövlətə keçir; ç) əvvəlki dövlətin digər daşınmaz mülkiyyəti varis dövlətlər arasında ədalətli qaydada bölüşdürülür.

SSRİ dağılıdıqdan sonra onun varis dövlətləri arasında ortaya çıxan məsələlərdən biri SSRİ-nin xaricdəki daşınmaz və daşınmaz mülkiyyətinin bölünməsi oldu. *Keçmiş SSR İttifaqının xaricdəki bütün mülkiyyətinin bölünməsi haqqında 1992-ci il 6 iyul tarixli Sazişə* müvafiq olaraq, varis dövlətlər üçün bu mülkiyyətdə konkret paylar müəyyən edildi (məsələn, Rusiya – 61,34%; Ukrayna – 16,37%; Azərbaycan Respublikası – 1,64% və s.). Sazişdə eyni zamanda göstərilirdi ki, bu payın qəbul edilməsi və varis dövlətin SSRİ-nin xarici borclarının ödənilməsində müvafiq həcmdə iştirak etməsi bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlıdır. Nəticə etibarilə, demək olar ki, bütün varis dövlətlər SSRİ-nin xaricdəki mülkiyyətindəki öz paylarını Rusiyaya verdilər; Rusiya isə bunun əvəzində onların müvafiq borc öhdəliklərini öz boynuna götürdü.

Dövlətin ərazisinin bir hissəsinin başqa dövlətə keçdiyi halda da eyni qaydalar tətbiq olunur.

4. Dövlət arxivlərinə münasibətdə dövlətlərin varisliyi

Arxiv fondlarının bütövlüyünün qorunub saxlanması zərurətindən və onlarda olan məlumatların müstəsna əhəmiyyətindən irəli gələrək, 1983-cü il Vyana Konvensiyası müvafiq tərəflərdən ədalət prinsiplərinin əsas götürülməsini və bütün lazımi halların nəzərə alınmasını tələb edir.

İki və ya daha artıq dövlət bir dövlətdə *birləşdikdə*, əvvəlki dövlətlərin arxivləri varis dövlətə keçir.

Dövlət bir neçə yeni dövlətə *parçalandıqda*, əvvəlki dövlətin arxivlərinin varis dövlətin normal idarə edilməsi üçün zəruri olan və habelə bu əraziyə bilavasitə aidiyyəti olan hissəsi həmin varis dövlətə keçir. Lakin müvafiq varis dövlətlər başqa cür razılığa gələ bilirlər. Əvvəlki dövlətin digər arxivləri, 1983-cü il Konvensiyasına uyğun olaraq, «ədalətli qaydada, bütün müvafiq halları nəzərə almaqla» varis dövlətlərə keçir.

SSRİ-nin arxivləri ilə bağlı məsələlər *Keçmiş SSR İttifaqının dövlət arxivlərinə münasibətdə varislik haqqında 1992-ci il 6 iyul tarixli Sazişdə* nizama salınmışdır. Sazişə görə, hər bir varis dövlətin ərazisində olan arxivlər həmin dövlətə keçir. Hər bir dövlətə başqa dövlətin ərazisində olan arxiv sənədlərinin surətlərini əldə etmək hüququ verilir. Habelə hər bir dövlət digər dövlətin rəsmi arxiv idarəsi tərəfindən verilmiş arxiv arayışlarının hüquqi qüvvəsini tanıyır. Sazişin iştirakçıları keçmiş Rusiya imperiyası və SSR İttifaqının ali dövlət orqanlarının fəaliyyəti nəticəsində yaranmış və üçüncü dövlətlərin dövlət arxivlərində saxlanan fondların bütövlüyünü və bölünməzliyini tanıyırlar.

Varis dövlət *yeni müstəqil dövlət* olduqda, bu əraziyə mənsub olmuş arxivlər yeni müstəqil dövlətə keçir.

Dövlət ərazisinin bir hissəsinin ayrılması və müstəqil dövlət yaradılması halında bu ərazinin normal idarə edilməsi üçün orada qalmalı olan və bu əraziyə bilavasitə aidiyyəti olan arxivlər həmin dövlətə keçir.

Dövlət ərazisinin ayrılmış hissəsi *başqa bir dövlətlə birləşdikdə*, yuxarıda göstərilmiş qaydalar tətbiq olunur.

5. Dövlət borclarına münasibətdə dövlətlərin varisliyi

1983-cü il Vyana Konvensiyasına görə, dövlət borcu əvvəlki dövlətin digər dövlət, beynəlxalq təşkilat və ya beynəlxalq hüququn digər subyekti qarşısında beynəlxalq hüquqa uyğun öz üzərinə götürdüyü maliyyə öhdəliyi deməkdir.

Əsas prinsip ondan ibarətdir ki, dövlətlərin varisliyi özü-özlüyündə kreditorların hüquq və öhdəliklərinə xələl gətirmir. Belə ki,

iki və ya daha artıq bir dövlətdə *birləşdikdə*, əvvəlki dövlətlərin dövlət borcu varis dövlətə keçir. *Bütün digər hallarda* isə, əgər müvafiq tərəflər xüsusi saziş bağlamayıblarsa:

a) əvvəlki dövlətin heç bir borcu yeni müstəqil dövlətə keçmir;

b) *dövlət parçalandıqda*, dövlətin dövlət borcu varis dövlətlər arasında ədalətli qaydada bölüşdürülür.

SSRİ-nin xarici borcu haqqında məsələ *SSR İttifaqının dövlət borcu və aktivlərinə münasibətdə varislik haqqında 1991-ci il 4 dekabr tarixli Müqavilədə* və *bu Müqaviləyə əlavələr haqqında 1992-ci il 13 mart tarixli Sazişdə* öz həllini tapmışdır. Bu müqavilələrdə dövlət borcunun müvafiq paylarla bölüşdürülməsi prinsipi əsas götürülmüşdür. Lakin sonralar, yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, SSRİ-nin xarici borcu üzrə ümumi məsuliyyəti digər varis dövlətlərlə ikitərəfli sazişlər əsasında Rusiya öz üzərinə götürdü.

VIII FƏSİL

BEYNƏLXALQ HÜQUQ VƏ DÖVLƏTDAXİLİ HÜQUQ

1. Beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətinə dair nəzəriyyələr

Yuxarıda biz qeyd etmişdik ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili (milli) hüquq avtonom fəaliyyət göstərən, lakin bir-birilə əlaqədə olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən hüquq sistemləridir. Lakin bu fikir beynəlxalq hüquq elmində və praktikasında heç də birmənalı qəbul olunmur. Beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətini izah edən aşağıdakı nəzəriyyələr mövcuddur:

1. Monizm nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyənin nümayəndələri (əsas nümayəndəsi görkəmli hüquqşünas alim *H.Kelzendir*) belə hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq «hüquq» adlanan vahid sistemin iki komponentidir. Hər iki normalar sistemi bir mühitdə fəaliyyət göstərir və eyni məsələni nizama salır. Eyni zamanda eyni məsələ ilə bağlı olduqlarına görə, iki sistem arasında ziddiyyət ola bilər. Bu zaman beynəlxalq hüquq üstünlüyə malik olur. Praktik baxımdan bu o deməkdir ki, dövlətin qanunverici orqanı və məhkəmələri daxili hüququn beynəlxalq hüquqa uyğun olmasını təmin etməlidir. Əgər belə bir uyğunluq yoxdursa, milli məhkəmə beynəlxalq hüquq normasını tətbiq etməlidir.

Monizm nəzəriyyəsində bir cərəyan mövcuddur ki, onun əsasını alman filosofu Hegel qoymuşdur. Bəzi mənbələrdə «tərsinə monizm» adlanan bu doktrinaya görə, milli hüquq beynəlxalq hüquq üzərində üstünlüyə malikdir. Burada beynəlxalq hüquq milli hüquq

sisteminin tərkib hissəsi, onun sahələrindən biri kimi götürülür; beynəlxalq hüquq xarici dövlət hüququ kimi səciyyələndirilir.

2. Dualizm nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyəyə görə (əsas nümayəndəsi məşhur alman alimi *Tripeldir*), beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq bir-birindən ayrılıqda mövcud olan və fəaliyyət göstərən iki tamamilə müstəqil hüquq sistemləridir. Beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salır, dövlətdaxili hüquq isə dövlətin ərazisində fərdlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Dualizm beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn eyni sferada fəaliyyət göstərməsini inkar edir, lakin qəbul edir ki, onların eyni predmeti vardır. Bu predmeti beynəlxalq hüquq beynəlxalq səviyyədə, milli hüquq isə dövlət daxilində tənzimləyir. Məsələn, əgər fərdin beynəlxalq hüquqla təminat verilən hər hansı hüququ dövlət tərəfindən pozulubsa, milli məhkəmə bu zaman milli hüququ tətbiq edəcəkdir. Dövlət öz öhdəliklərini beynəlxalq səviyyədə poza bilər, lakin bu, beynəlxalq məhkəməyə aid olacaqdır. Başqa sözlə, beynəlxalq məhkəmələr beynəlxalq hüququ, milli məhkəmələr isə milli hüququ tətbiq edir. Dualizm doktrinasından belə alınır ki, dövlətin hərəkəti öz ərazisində tam qanuni ola bilər, lakin bununla belə həmin davranış beynəlxalq məsuliyyət doğura bilər.

3. «Koordinasiya» nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyənin nümayəndələri (*Antsilotti, Fitsmoris*) beynəlxalq hüququn və dövlətdaxili hüququn eyni sferada fəaliyyət göstərməsini və eyni predmeti olmasını inkar edirlər. Onların fikrincə, bu iki hüquq sistemi heç vaxt ziddiyyətdə olmur. Hər sistemin «öhdəlikləri» kolliziyada ola bilər və hansı öhdəliyin üstün olmasını hüquq sistemi özü müəyyən edir. Belə ki, milli hüquq məsələnin həllini beynəlxalq hüquqa «göndərmirsə», müvafiq milli hüquq norması tətbiq edilir və əksinə. Göründüyü kimi, bu yanaşma dualizm nəzəriyyəsi ilə, demək olar ki, eynidir və praktik baxımdan onların arasında çox cüzi fərq vardır. Fərq, əsas etibarilə, nəzəri cəhətdəndir: indi haqqında danışdığımız nəzəriyyənin məğzində duran ideya ondan ibarətdir ki, – bu, onun adından bəllidir, – beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq sistem kimi bir-biri ilə ziddiyyətdə olmur; monizm və dualizm isə «konfrontasiya» nəzəriyyələridir.

2. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquq sistemində implementasiyası

Beynəlxalq hüquq normaları daxili hüquq sistemlərinin «Vasi-təçiliyi» olmadan lazımı qaydada həyata keçirilə bilməz. Xüsusilə insan hüquqları, cinayətkarların verilməsi, iqtisadi münasibətlər, regional inteqrasiya və bu kimi digər məsələləri tənzimləyən beynəlxalq hüquq müddələrinin *implementasiyası*, yəni həyata keçirilməsi, prinsip etibarilə, yalnız milli qanunvericinin və milli məhkəmənin «iştirakı» ilə mümkündür. Bu «iştirak»ın forma və metodları müxtəlifdir və dövlətdən dövlətə fərqlənir: beynəlxalq hüquqda bununla bağlı vahid normativ sxem yoxdur. Beynəlxalq hüquq baxımından, dövlətin öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri milli səviyyədə *necə* həyata keçirməsi və bütövlükdə beynəlxalq hüquqla milli hüququn qarşılıqlı münasibəti problemini *necə* həll etməsi, prinsip etibarilə, vacib deyildir. Vacib cəhət ondan ibarətdir ki – bu, əslində ümumi beynəlxalq hüququn imperativ tələbidir – dövlətlər beynəlxalq hüquq normalarına əməl etsinlər və lazımı hallarda onların dövlətdaxili qüvvəsini təmin etsinlər. Təkrar edirik ki, bu tələbin yerinə yetirilməsinin forma və vasitələrinin seçilməsi hər bir dövlətin öz konstitusiyaya qanunvericiliyində və praktikasında müəyyən olunur.

Dövlətlərin konstitusiyaya praktikasından irəli gələrək, beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili implementasiyasının iki əsas üsulunu göstərmək olar:

1. *İnkorporasiya* («daxiletmə»).

Bu zaman beynəlxalq hüquq normaları, onların məcburiliyi dövlət tərəfindən müvafiq qaydada tanındıqdan sonra heç bir dövlətdaxili akt olmadan birbaşa milli hüquqa daxil edilir və milli hüquq normaları kimi tətbiq edilir. İnkorporasiya aşağıdakı qaydada formulə edilir: «beynəlxalq hüquq milli hüququn tərkib hissəsidir». Dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında bu üsuldan istifadə olunur.

2. *Transformasiya* («çevirmə»).

Bu halda beynəlxalq hüquq ipso facto milli hüququn hissəsi sayılır. Beynəlxalq hüquq milli hüquqa ayrı-ayrı qanunvericilik

akları *vasitəsilə* daxil edilir (yəni beynəlxalq hüquq milli hüquqa «çevrilir», «transformasiya edilir»). Deməli, beynəlxalq normanı milli hüquq sisteminə gətirən qanun verilməyibsə, milli məhkəmə həmin normanı heç cür tətbiq edə bilməz. Böyük Britaniyada, Skandinaviya ölkələrində, Tailandda və bir sıra digər dövlətlərdə transformasiya üsulu əsas götürülür.

3. Milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması

Hər bir dövlət öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək üçün daxili qanunvericilik sisteminin bu öhdəliklərə uyğun olmasını təmin etməlidir. Əslində bu, beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsinin ən optimal yoludur.

Çox zaman zəruri qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi beynəlxalq müqavilələrdə bir tələb kimi iştirakçı dövlətlərin üzərinə qoyulur. İfadə formasına görə bu göstərişlər iki cür olur:

1) ümumi göstərişlər.

Əsas etibarilə insan hüquqları haqqında beynəlxalq konvensiyalara daxil edilən bu cür müddəalarda ümumi şəkildə göstərilir ki, iştirakçı dövlətlər bu konvensiyalarda bəyan edilmiş hüquq və azadlıqlara əməl olunmasını təmin etmək üçün zəruri qanunvericilik tədbirləri həyata keçirməlidirlər.

Məsələn, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasının 4-cü maddəsində deyilir ki, «iştirakçı dövlətlər bu Konvensiyada tanınmış hüquqların həyata keçirilməsi üçün bütün müvafiq qanunvericilik, inzibati və digər tədbirlər görməlidirlər».

Qeyd edək ki, bu cür ümumi göstərişlərin yerinə yetirilməsi öz-özlüyündə beynəlxalq hüququn pozulması kimi tövsif edilə bilməz. Beynəlxalq hüquq pozuntusundan o zaman danışmaq olar ki, dövlət öz öhdəliklərini hər hansı bir konkret halda yerinə yetirməmiş olur. İnsan hüquqları ilə bağlı bizim misalımızda, dövlətdaxili hüququn beynəlxalq hüquqa zidd olması o halda bey-

nəlxalq hüquq pozuntusu sayılır ki, bu zaman konkret şəxsin hər hansı hüquq və ya azadlığı pozulmuş olur.

2) konkret göstərişlər.

Bu halda müəyyən qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi – müvafiq qanunların və digər aktların qəbul olunması və ya ləğv edilməsi – müqavilə iştirakçılarının üzərinə birbaşa vəzifə kimi qoyulur. Beynəlxalq hüquqda bu cür öhdəliklərə *davranış öhdəlikləri* deyilir. Dövlətin bu öhdəliyi yerinə yetirməməsi birbaşa beynəlxalq hüquq pozuntusu doğurur.

Belə bir misal göstərək. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktın 10-cu maddəsinin 3-cü bəndində iştirakçı dövlətlərdən tələb olunur ki, uşaq əməyinin müəyyən növlərinin tətbiqini qanunvericilik qaydasında qadağan etsinlər və buna görə cəza nəzərdə tutsunlar. Müvafiq qanunvericilik aktlarının dövlət tərəfindən qəbul olunmaması, əgər yetkinlik yaşına çatmamış hər hansı bir şəxsin bu cür işlərə cəlb edilməsi halı olmayıbsa və zərərli nəticələr törədilməyibsə belə, Paktın pozulması kimi nəzərdən keçiriləcəkdir.

Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın V maddəsində də konkret göstəriş öz əksini tapmışdır; burada iştirakçı dövlətlərin üzərinə birbaşa öhdəlik qoyulur ki, onlar öz cinayət qanunlarında soyqırım cinayətinə görə müvafiq cəza nəzərdə tutsunlar.

4. Azərbaycan Respublikasının daxili hüquq sistemi və beynəlxalq hüquq

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsinin *inkorporasiya* yolunu seçmişdir. Belə ki, Konstitusiyamızın 148-ci maddəsinin II bəndinə görə, «Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir». Göstərilən maddə bütün beynəlxalq

müqavilələrin, yəni təkcə dövlətlərarası deyil, habelə hökumətlərarası və idarələrarası sazişlərin də ümumi inkorporasiyasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası milli hüquqa daxil edilmiş beynəlxalq müqavilələrin normativ rəngi haqqında məsələdən yan keçməmişdir. Həmin məsələnin həlli 151-ci maddədə öz əksini tapmışdır. Maddədə deyilir: «Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ-hüquqi aktlar (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlar istisna olunmaqla) və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yarandıqda, beynəlxalq müqavilələr tətbiq olunur». Göründüyü kimi, bu maddədə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəf olduğu dövlətlərarası müqavilələr nəzərdə tutulmuşdur. Hökumətlərarası müqavilələrin hüquqi qüvvəsinə gəldikdə isə, 130-cu maddənin III bəndinin 6-cı yarımbəndindən belə bir nəticə çıxır ki, normativ ierarxiyada onlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya və qanunlarından aşağıda dayanır.

İlk baxışdan belə bir təəssürat yaranır ki, Konstitusiya həmin bu maddədə beynəlxalq hüququn *primatını* (üstünlüyünü) müəyyən etmişdir. Lakin əslində 151-ci maddə beynəlxalq müqavilənin müddəaları ilə Azərbaycanın normativ-hüquqi aktları arasında mümkün ziddiyyətləri həll etmək rolunu oynayır. Belə bir ziddiyyət olduqda, məhkəmə bu müddəaları ləğv edə və ya dəyişdirə bilməz, yalnız həmin müddəaların tətbiqindən imtina elan edir. Dövlətdaxili hüquq norması qüvvədə qalır, doğrudur, bu zaman Azərbaycanın öz qanunvericiliyini beynəlxalq hüquqa uyğunlaşdırmaq kimi beynəlxalq öhdəliyi haqqında məsələ aktuallaşır.

151-ci maddənin məzmunundan irəli gəlir ki, beynəlxalq müqavilə və milli qanun arasındakı kolliziyalar *lex posteriori derogat legi priori* prinsipi əsasında həll olunmalıdır; beynəlxalq müqavilə həm Azərbaycan Respublikası üçün qüvvəyə minməzdən qabaq, həm də ondan sonra qəbul olunmuş istənilən normativ-hüquqi aktlara münasibətdə üstünlüyə malikdir.

5. Beynəlxalq müqavilələrin milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi

İnkorporasiya yolu ilə beynəlxalq müqavilənin milli hüquqa daxil edilməsi onun birbaşa tətbiq oluna bilməsi demək deyil. Başqa sözlə, məhkəmədən tələb etmək olmaz ki, o, dövlətin, iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqaviləni hər hansı işin həlli üçün birbaşa tətbiq etsin. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüququn bir hissəsi elan edildiyi bütün ölkələrin məhkəmə təcrübəsində, adətən, müvafiq beynəlxalq müqavilənin özü icra olunan («*self-executing*») və ya özü icra olunmayan («*non-self-executing*») müqavilə olub-olmaması haqqında məsələ ortaya çıxır.

Özü icra olunan o müqavilələrə (müqavilə müddəalarına) deyilir ki, onlar milli hüquq subyektlərinin iştirakı ilə olan münasibətləri avtomatik tənzimləyən dəqiq hüquqi öhdəliklər və milli məhkəmələrdə bilavasitə iddia ilə təmin oluna bilən hüquq və vəzifələr yaradır. **Özü icra olunmayan** müqavilələr isə özündən sonra müəyyən qanunvericilik aktlarının verilməsini tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq-hüquqi normaların böyük əksəriyyəti ilk növbədə, bu normaları qəbul etmiş dövlətlərin özünə yönəlmişdir və onların orqanları üçün qanunvericilik, təşkilati və digər xarakterli müvafiq öhdəliklər yaradır. Qeyri-müəyyən olduğuna görə, bu normalar məhkəmə tətbiqi üçün zəruri hüquqi standartlar nəzərdə tutmur. Xüsusilə bu, proqram xarakteri daşıyan, yəni yalnız ən ümumi istiqamətlər, davranış sərhədləri müəyyən edən, adekvat qanunvericilik və ya inzibati tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini birbaşa və ya dolayı yolla göstərən müqavilələrə aiddir. Ona görə də milli məhkəmə bu müqavilələri öz-özlüyündə tətbiq edə bilməz. Məsələn, insan hüquqları sahəsində universal müqavilə olan İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı götürək. Bu müqavilə Razılığa gələn Tərəflərin niyyətinə görə özü icra olunan sayıla bilməz. Belə bir nəticə Paktın 2-ci maddəsinin 1-ci bəndindən birbaşa irəli gəlir. Burada deyilir ki, iştirakçı dövlətlər Paktda bəyan olunmuş hüquqları «öz ehtiyatlarının maksimal hədlərində», «tədricən» və «bütün

müvafiq üsullarla, o cümlədən qanunvericilik tədbirləri qəbul etməklə» həyata keçirməyi öz öhdələrinə götürürlər. Beləliklə, həmin öhdəliklərin həyata keçirilməsinin başlıca üsulu kimi milli qanunvericiliyə göndərişin olması Paktda ehtiva olunmuş normaların özü icra olunmasını istisna edir.

Qeyd edilməlidir ki, özü icra olunan və icra olunmayan müqavilələrin tərfi və habelə müəyyən olunmuş siyahısı yoxdur və praktik cəhətdən bu heç mümkün də deyil. Bu və ya digər beynəlxalq müqavilənin özü icra olunan olub-olmaması haqqında məsələ dövlətdaxili hüququn məsələsidir və onun həlli dövlətdən dövlətə fərqlənir, yəni konstitusiyalardan, məhkəmə praktikasından, hüquqi ənənələrdən və s. asılıdır. Doğrudur, özündən sonra dövlətdaxili qanunvericilik tədbirlərini açıq-aydın tələb edən və olduqca ümumi və proqram xarakterli öhdəliklər nəzərdə tutan müqavilələr, çox güman ki, bütün ölkələrdə özü icra olunmayan müqavilələr kimi elan olunacaqdır. Bəzi dövlətlərdə «özü icra olunmayan» müqavilə anlayışı məhkəmələr tərəfindən bu və ya digər beynəlxalq sazişin tətbiqindən boyun qaçırmaq üçün istifadə olunur (daha doğrusu, sui-istifadə olunur). Məsələn, bu hala ABŞ-da tez-tez rast gəlinir, halbuki məlumdur ki, ABŞ-ın Konstitusiyası (VI maddə) beynəlxalq müqavilələri «ölkənin ali hüququnun» bir hissəsi elan etmişdir.

Beynəlxalq müqavilənin özü icra olunmasının müəyyən edilməsi problemi ilə qarşılaşan məhkəmələr, adətən, bir-biri ilə sıx əlaqəli iki suala cavab verməli olurlar: 1) müqavilə onun dili, məqsədi və konteksti nəzərə alınmaqla, birbaşa tətbiq oluna bilərmi; 2) Razılığa gələn dövlətlər fərdlərə məhkəmədə müdafiədə oluna bilən hüquq və vəzifələri bilavasitə vermək niyyətində olub-olmadığını. Belə ki, beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər müqavilənin özündə razılığa bilərlər ki, müqavilə bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı müddəaları birbaşa milli məhkəmələrdə tətbiq olunacaqdır. Məsələn, Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında Müqavilənin 189-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, Birliyin Şurasının və ya Avropa Komissiyasının qərarları məcburidir və bütün iştirakçı dövlətlərdə birbaşa tətbiq olunur.

Bəzi dövlətlər qanunvericilik qaydasında – ya konstitusiya səviyyəsində (Niderland, Fransa, Yunanıstan, Cənubi Afrika Respublikası və b.) ya da xüsusi qanunlarda, bir qayda olaraq, beynəlxalq müqavilələr haqqında qanunlarda (məsələn, Rusiya) özü icra olunan müqavilələrin anlayışını vermiş və bununla öz məhkəmələri üçün hansı beynəlxalq müqavilələrin birbaşa tətbiq olunması barədə ümumi rəhbərlik müəyyən etmişlər.

Özü icra olunan müqavilələr anlayışı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində birbaşa öz əksini tapmamışdır. Doğrudur, Mülki Məcəllənin 3.1-ci maddəsini bu istiqamətdə uğurlu saymaq olar. Həmin maddədə deyilir: «Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr bu Məcəllə ilə tənzimlənən mülki hüquq münasibətlərinə (beynəlxalq müqavilədən onun tətbiqi üçün dövlətdaxili normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi tələbinin irəli gəldiyi hallar istisna edilməklə) birbaşa tətbiq edilir». Beləliklə, qanunverici müəyyən etmişdir ki, əgər dövlətimizin iştirakçısı olduğu hər hansı beynəlxalq müqavilədən onun ölkə ərazisində tətbiqi üçün dövlətdaxili normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi tələbi irəli gəlirsə, bu müqavilə birbaşa tətbiq oluna bilməz, yəni özü icra olunmayan müqavilə sayılmalıdır. Təbii ki, bu vacib müddəanın məhkəmə praktikasında sınaqdan keçirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Digər tərəfdən, şübhə yoxdur ki, bu müddəa təkcə mülki qanunvericilik sferası ilə məhdudlaşmamalıdır. Bu baxımdan daha məqsədəuyğun olardı ki, göstərilən məsələ öz konseptual həllini «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» Qanunda tapaydı. Təəssüf ki, bu mühüm qanunvericilik aktı beynəlxalq müqavilələrin dövlətdaxili implementasiyası, o cümlədən məhkəmələr tərəfindən tətbiqi haqqında məsələdən tamamilə yan keçir; doğrudur, burada müqavilələrin icrası ilə bağlı bir sıra deklarativ müddəalar (15-ci, 16-cı və 17-ci maddələr) öz əksini tapmışdır. 1997-ci il iyunun 10-da qəbul olunmuş «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Qanun da sözügedən məsələyə aydınlıq gətirməmişdir. Qanunun «məhkəmələr işlərə baxarkən... habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələri əldə rəhbər tuturlar» müddəası (4-cü maddənin 3-cü hissəsi), göründüyü kimi, özü icra olunan müqavilələr haqqında məsələni həll etmir. Yuxarıda deyilən-

lərdən belə başa düşdük ki, «məhkəmə qanunu əldə rəhbər tutur» və «məhkəmə beynəlxalq müqaviləni əldə rəhbər tutur» ifadələri heç də eyni məna yükünə malik deyildir. Sonuncu ifadənin sadə şərhı belədir: milli məhkəmə yalnız o beynəlxalq müqaviləni tətbiq edir ki, həmin müqaviləni tətbiq etmək *olar*.

Beynəlxalq müqavilə normalarının milli məhkəmələr tərəfindən tətbiqi müxtəlif formalar kəsb edə bilər; bu, beynəlxalq hüququn müstəqil və ya əlavə hüquqi dəlil kimi istifadə olunmasından asılıdır. Praktikaya əsaslanaraq, *beynəlxalq müqavilələrin tətbiqinin üç formasını* göstərmək *olar*:

- 1) *contra legem (qanunun ziddinə olaraq);*
- 2) *praeter legem (qanunla yanaşı olaraq);*
- 3) *secundum legem (qanuna əlavə olaraq).*

Birinci halda məhkəmə beynəlxalq müqaviləni ona zidd olan milli qanunvericilik normasının əvəzinə tətbiq edir. Beynəlxalq hüquq normasının *contra legem* tətbiqi, məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz 151-ci maddəsinin əsasında *ola* bilər.

İkinci halda məhkəmə beynəlxalq müqaviləyə milli qanunvericilikdə olan boşluqların doldurulması məqsədilə və ya onun aydın olmayan müddəaları ilə bağlı müraciət edə bilər.

Beynəlxalq müqavilənin *secundum legem* tətbiqi zamanı müqavilə əlavə hüquqi dəlil kimi, milli hüquq normalarının təfsirinin köməkçi vasitəsi kimi çıxış edir. Bu halda məhkəmə öz dəlillərinin gücünü artırmaq üçün beynəlxalq hüquqa «üz tutur». Buna görə də konkret işin həlli üçün bu cür istinad *elə* bir həlledici əhəmiyyət kəsb etmir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi bir neçə dəfə yalnız bu qaydada beynəlxalq sənədlərə müraciət etmişdir (bax, məsələn: «Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 32-ci maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsinin IV hissəsinə uyğunluğu haqqında» 1999-cu il 12 yanvar tarixli qərar; ««Bakı Şəhər Xalq Deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin 20 aprel 1990-cı il tarixli, 3/81 №-li qərarın ləğv edilməsi haqqında» Bakı şəhər icra hakimiyyəti başçısının 1995-ci il 14 iyul tarixli, 876 sayılı sərəncamı ilə əlaqədar hakimiyyətlər arasında səlahiyyətlərin bölünməsinə dair mübahisə haqqında» 1999-cu il 16 fevral tarixli qərar).

IX FƏSİL

ƏRAZİ

1. Anlayışı və növləri

Beynəlxalq hüquqda geniş mənada «ərazi» dedikdə, yer kürəsinin quru və su səthi, yerin təki, bütün hava məkanı, habelə kosmik fəza və orada yerləşən göy cisimləri başa düşülür. Öz hüquqi rejiminə görə bütün bu ərazi üç *növə* ayrılır:

1) dövlət ərazisi;

2) beynəlxalq rejimi olan ərazi;

3) qarışıq rejimi olan ərazi.

Dövlət ərazisi – hər hansı dövlətin suverenliyi altında olan əraziyə deyilir. Həmin ərazi çərçivəsində dövlət öz ərazi üstünlüyünü həyata keçirir.

Beynəlxalq rejimi olan ərazilərə heç bir dövlətin suverenliyi altında olmayan və bütün dünya dövlətlərinin beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq ümumi istifadəsində olan ərazilər aiddir. Bu ərazilər aşağıdakılardır: açıq dəniz, onun üzərindəki hava məkanı, kontinental şelfin hüdudlarından kənarında yerləşən dəniz və okeanların dibi, Ay və digər göy cisimləri də daxil olmaqla kosmik fəza, Antarktika və onun üzərindəki hava məkanı.

Qarışıq rejimi olan ərazilərə kontinental şelf və müstəsna iqtisadi zona aiddir. Bu ərazilər, bir tərəfdən, heç bir dövlətin suverenliyi altında deyildir, lakin digər tərəfdən, hər bir sahilyanı dövlət öz kontinental şelfinin və müstəsna iqtisadi zonasının təbii ehtiyatları üzərində suveren hüquqlara malikdir; həmin ehtiyatların kəşfiyyatı və emalı hüququ müstəsna olaraq müvafiq sahilyanı dövlətə məxsusdur.

2. Dövlət ərazisinin tərkibi və hüquqi təbiəti

Dövlət ərazisinin tərkibinə daxildir: a) quru ərazisi; b) daxili sular; c) ərazi suları; ç) quru ərazisinin, daxili suların və ərazi sularının təki; d) quru ərazisinin, daxili suların və ərazi sularının üzərində yerləşən hava məkanı.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 11-ci maddəsinin II hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi, Azərbaycan Respublikasının üzərindəki hava məkanı Azərbaycan Respublikası ərazisinin tərkib hissəsidir.

Dövlətin quru ərazisi onun sərhədləri çərçivəsində olan bütün quru hissəsidir. Buraya, təbii ki, adalar və anklavlar da daxildir.

Su ərazisinə, yuxarıda göstəriləyi kimi, daxili sular və ərazi suları aiddir. Daxili sular dedikdə, hər şeydən əvvəl dövlətin ərazisi daxilində olan, sahilləri həmin dövlətə məxsus olan çaylar, göllər, kanallar və digər su hövzələri başa düşülür. Bundan əlavə, Dəniz hüququ haqqında 1982-ci il Konvensiyasına görə, daxili sulara aşağıdakılar aiddir: a) ərazi sularının enini ölçmək üçün qəbul olunmuş düzünə başlanğıc xətlərdən sahilə doğru yerləşən dəniz suları; b) liman suları; c) sahilləri həmin dövlətə məxsus olan və eni 24 dəniz milindən artıq olmayan körfəzlərin suları; ç) tarixi körfəzlər.

Bunlardan başqa, habelə dövlətə məxsus olan hava və dəniz gəmiləri (müvafiq olaraq «uçan» və «üzən» ərazi), kosmik obyektlər, sualtı boru və kabellər, açıq dənizdə şelf üzərindəki qurğular da dövlətin ərazisi sayılır. Bunlara bəzən «kvazi-dövlət ərazisi» və ya «şərti ərazi» deyilir.

Dövlət ərazisi təkcə onun öz ali hakimiyyətini həyata keçirdiyi məkan deyildir; o, həm də quru ərazisi, sular, hava məkanı, yerin təki və habelə təbii ehtiyatlar kimi ünsürlərdən ibarət olan təbii mühitdir. Bunlar hamısı dövlət ərazisinin maddi məzmununu təşkil edir.

Hər bir dövlət öz ərazi hüduqlarında öz ərazi üstünlüyünü həyata keçirir. *Ərazi üstünlüyü o deməkdir ki:*

a) dövlətin hakimiyyəti onun ərazisindəki bütün fiziki və hüquqi şəxslərə şamil edilir;

b) dövlətin hakimiyyəti üzərində başqa hakimiyyət ola bilməz: dövlətin ərazisində istənilən digər dövlətin və ya beynəlxalq təşkilatın hakimiyyəti istisna edilir;

c) dövlət öz ərazisindən heç bir halda, hətta ən ağır cinayətə görə zorla məhrum edilə bilməz: dövlətin sərhədləri pozulmaz və toxunulmazdır.

Bu, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 11-ci maddəsində öz aydın ifadəsini tapmışdır. Həmin maddəyə görə, «Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahiddir, toxunulmazdır və bölünməzdir» (I hissə), habelə «Azərbaycan Respublikasının ərazisi özgəninkiləşdirilə bilməz. Azərbaycan Respublikası öz ərazisinin heç bir hissəsini heç bir şəkildə kimsəyə vermir...» (III hissə). Qeyd edək ki, ölkəmizin Əsas Qanununda «torpaq dövlətə deyil, xalqa məxsusdur» konsepsiyası öz əksini tapmışdır. Belə ki, 11-ci maddənin III hissəsinə görə, «...yalnız Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə Azərbaycanın bütün əhalisi arasında referendum keçirmək yolu ilə Azərbaycan xalqının iradəsi əsasında dövlət sərhədləri dəyişdirilə bilər».

ç) dövlətin ərazisi, o cümlədən yer və onun təkli, dövlətin Razılığı olmadan xarici dövlətlər, onların hüquqi və fiziki şəxsləri tərəfindən istifadə edilə bilməz.

Bununla belə, dövlətin öz milli qanununda və ya hər hansı beynəlxalq müqavilədə ifadə etdiyi razılığı ilə onun ərazisində başqa bir dövlətin qanunvericiliyi tətbiq oluna bilər və ya əcnəbi vətəndaşların müəyyən kateqoriyası dövlətin yurisdiksiyasından kənar qala bilər. Dövlət öz ərazisinin müəyyən hissələrindən istifadə hüququnu, habelə ərazisində olan təbii ehtiyatların istismar edilməsi hüququnu xarici dövlətlərə, onların hüquqi və fiziki şəxslərinə verə bilər (məsələn, dövlət ərazisinin icarəyə verilməsi, dövlət ərazisindən tranzit uçuşlar və ya keçidlər, dövlətlə əcnəbi hüquqi şəxslər arasında konsessiya sazişləri).

Lakin dövlətin ərazi üstünlüyü mütləq xarakter daşımır. Belə ki, ümumi beynəlxalq hüquq bir sıra məhdudiyət və qadağalar müəyyən edir. Məsələn, dövlət öz ərazisindən hər hansı bir dövlətə qarşı təcavüz törədilməsi üçün istifadə olunmasına imkan verməməlidir; əks halda bu əməlin özü təcavüz aktı hesab olunur (bax: BMT Baş Məclisinin 1974-cü ildə qəbul etdiyi «Təcavüzün tərifı» haqqında Qətnamənin 3-cü maddəsinin «f» bəndi). Bundan əlavə, dövlət öz ərazisindən elə istifadə etməlidir ki, başqa dövlətlərə zərər dəyməsin.

3. Dövlət sərhədləri

Dövlət sərhədi dedikdə, dövlətin ərazisinin hədlərini müəyyən edən xətt və həmin xətt üzərində yerləşən şaquli səth başa düşülür.

Analoji tərif «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» 1991-ci il 9 dekabr tarixli Qanunun 1-ci maddəsində öz əksini tapmışdır: «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi Azərbaycan Respublikasının dövlət ərazisinin (quru və su ərazisinin, yerin təkinin, dəniz və hava fəzasının) hüdudlarını müəyyən edən xətt və bu xətt üzrə keçən şaquli səthdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi Azərbaycan Respublikasının dövlət suverenliyinin ərazi hüdududur».

Dövlət sərhədlərinin aşağıdakı *növləri* vardır: 1) quru sərhədləri; 2) su sərhədləri və 3) hava sərhədləri.

Quru sərhədləri, adətən, relyefə əsasən (dağlar və s.) müəyyən olunur. Lakin düz xətt üzrə (məsələn, bir sıra Afrika dövlətlərində olduğu kimi) və ya meridianlar üzrə (Cənubi və Şimali Koreya arasında) bölünən sərhədlər də mövcuddur.

İki dövləti ayıran su hövzələrində sərhədlərin (su sərhədlərinin) müəyyən olunması aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: gəmiçilik üçün yararlı çaylarda sərhəd kimi ya talveq (çayın ən dərin yerlərini birləşdirən xətt), ya da farvaterin ortası, digər çaylarda isə çayın ortası götürülür; göllərdə sərhəd dövlətlərin quru sərhədinin gölün sahillərinə çıxış nöqtələrini birləşdirən düz xətt üzrə müəy-

yən olunur; dövlətin dəniz sərhədi onun ərazi sularının kənar hədləri sayılır. Bu hədləri hər bir dövlət özü müəyyən edir. Lakin beynəlxalq hüquqa görə, ərazi dənizinin eni 12 mildən artıq olmalıdır. Üzbəüz və ya yan-yana yerləşmiş dövlətlərin ərazi dənizinin sərhədi qarşılıqlı razılaşma əsasında orta xətt üzrə müəyyən olunur (bərabərdəyanma prinsipi).

«Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunda Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin müəyyən edilməsi qaydaları öz əksini tapmışdır. Qanunun 3-cü maddəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikasının bağladığı müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi belə müəyyən edilir:

1) quruda – relyefin səciyyəvi nöqtələri və xətləri, aydın görünən səmt göstəriciləri üzrə;

2) Xəzər dənizində – Azərbaycan Respublikasının ərazi sularının xarici sərhədi üzrə;

3) çaylarda (kiçik çaylarda) – onların ortası və ya çayın əsas qolunun ortası üzrə; göllərdə və başqa sūtutarlarda – Azərbaycan Respublikası sərhədinin bu gölün və ya başqa sūtutarı sahillərinə yanaşdığı iki nöqtəni birləşdirən düz xətt üzrə.

Azərbaycan Respublikasının çay (kiçik çay), göl və ya başqa sūtutar boyunca uzanan dövlət sərhədi bunların sahillərinin konfigurasiyası dəyişdikdə və ya çayın (kiçik çayın) yatağı yerini dəyişdikdə dəyişmir;

4) çayların (kiçik çayların) sərhədboyu hissələrində salınmış dəmir yolu və avtomobil yolu körpülərində, bəndlərdə və başqa qurğularda – Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədinin suyun harasından keçməsindən asılı olmayaraq bu qurğuların ortası və ya texnoloji oxu üzrə».

Dövlət sərhədinin müəyyən olunması prosesi *iki mərhələdən* ibarətdir: 1) delimitasiya və demarkasiya. *Delimitasiya* zamanı sərhədin keçmə xətti dövlətlərarası müqavilədə ətraflı təsvir olunur və müqaviləyə əlavə olunan xəritədə öz qrafik əksini tapır. *Demarkasiya* razılaşdırılmış sərhəd xəttinin xüsusi sərhəd nişanları vasitəsilə yerdə müəyyən olunmasıdır. İki dövlət arasında demarkasiyanı həyata keçirmək üçün, adətən, qarışıq komissiya yaradılır.

Hər bir dövlət öz sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etmək üçün müvafiq *hüquqi rejim* müəyyən edir; bu rejim beynəlxalq müqavilələrə və daxili qanunvericiliyə əsaslanır. Məsələn, «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunun II fəslə bütövlükdə bu məsələyə həsr olunmuşdur. Sərhəd rejimi aşağıdakı məsələləri əhatə edir: 1) dövlət sərhədinin lazımı vəziyyətdə saxlanması; 2) dövlət sərhədindən şəxslərin və nəqliyyat vasitələrinin keçmə qaydası (o cümlədən quru sərhədində keçid məntəqələrinin və hava sərhədində uçuş koridorlarının müəyyən olunması); 3) dövlət sərhədindən malların və yüklərin buraxılması qaydası; 4) dövlət sərhədində təsərrüfat və ya digər fəaliyyətin (ov, balıqçılıq, dağ-mədən işləri və s.) həyata keçirilməsi qaydası; 5) sərhəd rejiminin pozulması ilə bağlı insidentlərin müvafiq dövlətlərlə birgə həll olunması qaydası.

Sərhəd rejiminə riayət olunmasına nəzarət etmək və sərhəd insidentlərini həll etmək üçün müvafiq dövlətlər, adətən, *sərhəd komissarları (sərhəd nümayəndələri)* təyin edirlər.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunun 21-ci maddəsinə əsasən:

«Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi rejiminin qorunması ilə əlaqədar məsələləri həll etmək, habelə sərhəd münaqişələrini nizama salmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti sərhəd qoşunlarının zabitləri sırasından Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin müəyyən hissələri üzrə Azərbaycan Respublikasının sərhəd nümayəndələrini təyin edir.

Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin Azərbaycan Respublikasının xüsusi təyin edilmiş sərhəd nümayəndələri olmayan hissələrində onların funksiyalarını sərhəd qoşunlarının müvafiq hissələrinin komandirləri yerinə yetirirlər.

Azərbaycan Respublikasının sərhəd nümayəndələri Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələrini, habelə Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli orqanlarının qəbul etdikləri aktları rəhbər tuturlar.

Sərhəd nümayəndələri tərəfindən nizama salınmayan məsələlər diplomatik qaydada həll edilir».

Dövlət sərhədinin hüquqi rejimi özündə *sərhədboyu rejimi* ehtiva edir. Bu rejim *sərhədboyu zonada* və *sərhədboyu zolaqda* müəyyən olunur.

Bu məsələlər «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında» Qanunda öz geniş həllini tapmışdır. Məsələn, Qanunun 22-ci maddəsində deyilir:

«... Sərhədboyu zonanın hüdudlarını Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti sərhədyanı rayonların ərazisində, yerli şəraitdən asılı olaraq müəyyən edir. Müəyyən edilmiş sərhədboyu zonanın tərkibinə Azərbaycan Respublikasının ərazi və daxili suları da aid edilir.

... Eni 1 kilometrədən çox olan sərhədboyu zolaq vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi xətti boyunca quru hissələrdə və ya sərhədboyu çayların, göllərin və başqa suların Sahilləri boyunca müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin qorunması naminə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti texniki çəpərlərin düzəldilməsi, sərhədboyu yolların, körpülərin çəkilməsi, başqa obyektlərin tikilməsi üçün sərhəd qoşunlarının müddətsiz istifadəsinə həm sərhədboyu zolaqda, həm də onun hüdudlarından kənar 30-50 metr enində lazımı torpaq zolaqları, habelə Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi boyunca 5 metrlik zolaq verir».

Qanunun 23-cü maddəsinə müvafiq olaraq, «sərhədboyu rejim... Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və başqa şəxslərin gəlməsi, müvəqqəti yaşaması, bir yerdən başqa yerə getməsi, işlərin görülməsi, motorlu və motorsuz gəmilərin yanılma körpülərində uçota alınması və saxlanması, Azərbaycan Respublikasının ərazi və daxili sularında onların üzməsi və hərəkət etməsi qaydalarını tənzimləyir».

Dövlət sərhədləri haqqında müqavilələr olduqca mühüm bir xüsusiyyətə malikdir: onlar *daimi müqavilələr* sayılır. Belə ki, bu müqavilələr: a) müvəqqəti müddətə bağlanmış (onların məqsədi iki dövlət arasında sərhədin tam və qəti müəyyən olunmasıdır); b) denonsasiya olunmur, çünki belə müqavilələrdə denonsasiya haqqında müddəalar nəzərdə tutulmur; c) müharibənin başlanması ilə öz qüvvəsini dayandırmır; ç) müqavilənin subyektinin yox olması nəticəsində xitam olunmur; d) birtərəfli qaydada, – hətta şəraitin köklü dəyişməsi prinsipi əsasında belə, – ləğv oluna bilməz; e) dövlətlərin varisliyi zamanı toxunulmamış qalır.

4. Beynəlxalq çaylar

Beynəlxalq çaylar – iki və daha artıq dövlətin ərazisi ilə axan və razılaşıdırılmış qaydada istifadə olunan çaylara deyilir.

Hər bir dövlət beynəlxalq çayın, öz ərazisində yerləşən hissəsi üzərində suverenliyə malikdir. Bununla belə, sahilyanı dövlət çayın bu hissəsindən elə istifadə etməlidir ki, hər hansı digər sahilyanı dövlətə zərər dəyməsin. Beynəlxalq çayların rejimi ilə bağlı vahid beynəlxalq hüquqi akt yoxdur. Bu sahədə yalnız, tövsiyə xarakteri daşıyan, 1966-cı ildə Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyası (beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı) tərəfindən işlənib hazırlanmış *Helsinki qaydaları* mövcuddur. Sahilyanı dövlətlər beynəlxalq çayların gəmiçilik, habelə sənaye və kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadəsi və həmin çayların qorunub saxlanması haqqında konkret müqavilələr bağlayır (məsələn, *Dunayda gəmiçilik rejimi haqqında 1948-ci il Konvensiyası*; Argentina və Uruqvay arasında *Uruqvay çayının sularına dair 1946-cı il Sazişi*, BƏR və Sudan arasında *Nil çayının sularına dair 1959-cu il Sazişi* və s.) Bu müqavilələr, bir qayda olaraq, bütün sahilyanı dövlətlər üçün, bəzən isə bütün ölkələr üçün gəmiçilik azadlığı nəzərdə tutur. Müqavilədə nəzərdə tutulmayıbsa, qeyri dövlətlərin gəmilərinin müəyyən beynəlxalq çaydan üzüb keçməsi qadağandır.

1997-ci ildə *Beynəlxalq suaxarlarının qeyri-gəmiçilik məqsədləri üçün istifadəsi hüququ haqqında Konvensiya* qəbul olunmuşdur. Konvensiya hələ qüvvəyə minməmişdir. Konvensiya, hissələri müxtəlif dövlətlərin ərazisində yerləşən səth sularının və qrunut sularının qeyri-gəmiçilik məqsədləri üçün istifadəsini tənzimləmək, habelə onların mühafizəsi, qorunub saxlanması və idarə olunması ilə bağlı tədbirləri müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır. Konvensiya onun iştirakçısı olan dövlətlərin bundan əvvəl bağladıkları müvafiq sazişlərdən irəli gələn hüquq və öhdəliklərinə xələl gətirmir. Konvensiyaya görə, iştirakçı dövlətlər beynəlxalq suaxarlarından «ədalətlə və ağılabatan surətdə» istifadə etməli, digər müvafiq dövlətlərə «əhəmiyyətli zərər» vurulmasının qarşısını almalı, Konvensiyanın obyekt və məqsədləri ilə bağlı məsələlərin həllində əməkdaşlıq etməlidirlər.

X FƏSİL

DÖVLƏTİN YURİSDİKSİYASI

1. Dövlət yurisdiksiyasının anlayışı

Beynəlxalq hüquqa görə, dövlət öz daxili qanunlarını ərazisi çərçivəsində və onun hüdudlarından kənarında baş verən məsələlərə, – yurisdiksiya obyektinin dövlət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, – tətbiq edə bilər (buna *preskriptiv yurisdiksiya*, yəni *müəyyən etmə və ya nizamasalma yurisdiksiyası* deyilir).

Lakin bu yurisdiksiyanın (preskriptiv yurisdiksiyanın) həyata keçirilməsi dövlətin öz ərazisi ilə məhdudlaşır və xüsusi razılaşma olmasa, başqa bir dövlətin ərazisində hər hansı bir formada mümkün deyildir. Başqa sözlə, dövlət öz hüquq-mühafizə orqanlarını başqa bir dövlətin ərazisində fəaliyyətə gətirə bilməz (buna *həyata keçirmə yurisdiksiyası* deyilir).

Dövlətin öz ərazisi çərçivəsindəki yurisdiksiyası mütləq və müstəsna xarakter daşıyır. Dövlət öz ərazisində yerləşən bütün şəxslər, mülkiyyət və baş verən bütün hadisələr üzərində, ümumi və ya konkret beynəlxalq hüquq norması ilə başqa cür nəzərdə tutulmayıbsa, hakimiyyət səlahiyyətləri həyata keçirir. Başqa sözlə, heç bir başqa dövlət və ya beynəlxalq qrup bir dövlətin «daxili yurisdiksiyasına» müdaxilə edə bilməz.

2. Dövlətin mülki-hüquqi və cinayət yurisdiksiyası

Hər bir dövlət müxtəlif prinsiplər əsasında şəxslər üzərində öz mülki-hüquqi və cinayət-hüquqi yurisdiksiyasını həyata keçirir. Bu prinsiplər dövlətin öz qanunvericiliyində müəyyən olunur və beynəlxalq hüquqla ziddiyyət təşkil etmir. Bunlar aşağıdakılardır:

Ərazi yurisdiksiyası. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dövlət öz ərazisində baş verən bütün məsələlər üzərində yurisdiksiyaya malikdir. Müvafiq şəxslərin dövlətin öz vətəndaşları, əcnəbi vətəndaşlar və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər olmasının məsələyə dəxli yoxdur. Mülki və cinayət hüquq qaydasında yurisdiksiyanın əksər hissəsi dövlətlər tərəfindən məhz bu prinsipə əsasən həyata keçirilir. Onun iki növü vardır:

a) *obyektiv ərazi yurisdiksiyası.* Dövlət öz ərazisində başa çatmış hüquq pozuntuları üzərində yurisdiksiyaya malikdir; bu zaman cinayətin və mülki hüquq pozuntusunun hər hansı bir ünsürü xaricdə baş verə bilər.

Daimi Beynəlxalq ədalət məhkəməsinin *Lotus işi* üzrə çıxardığı qərarı misal göstərmək olar. Fransa gəmisi («Lotus») ilə Türkiyə gəmisinin toqquşması nəticəsində Türkiyə gəmisində səkkiz adam həlak olmuşdu. Türkiyənin fransız gəmi kapitanı üzərində yurisdiksiya həyata keçirməsinə Fransa etiraz etmişdi. Lakin Məhkəmə, əvvəla, qeyd etdi ki, Türkiyənin gəmisi Türkiyənin ərazisi kimi qəbul olunmalıdır. Daha sonra Məhkəmə göstərdi ki, Türkiyənin öz yurisdiksiyasını həyata keçirmək hüququ vardır, çünki baş vermiş cinayətin tərkib ünsürü – adamların həlak olması – Türkiyə ərazisində baş vermişdir.

b) *subyektiv ərazi yurisdiksiyası.* İndicə şərh etdiyimiz prinsipin əks variantıdır. Belə ki, dövlət öz ölkəsində başlanmış bütün hüquq pozuntuları üzərində yurisdiksiyaya malikdir, bu zaman hüquq pozuntusunun hər hansı bir ünsürü və ya onun başa çatması hər hansı digər ölkədə ola bilər.

Vətəndaşlıq yurisdiksiyası. Beynəlxalq hüquq dövlətə icazə verir ki, bütün öz vətəndaşlarına münasibətdə, cinayətin və ya mülki hüquq pozuntusunun harada baş verməsindən asılı olmayaraq, yurisdiksiya həyata keçirsin. Əlbəttə, vətəndaş yalnız öz dövlətinə qayıtdıqdan sonra dövlət yurisdiksiyasını həyata keçirə bilər və ola bilər ki, müvafiq ölkədə məsələyə artıq baxıldığına görə həmin dövlət heç bir tədbirə əl atmasın.

Bir dəfə Böyük Britaniya vətəndaşı ikinci dəfə evlənməyə görə, ikinci nikahın Böyük Britaniyadan kənarında bağlandığına baxmayaraq mühakimə olunmuşdu.

Passiv vətəndaşlıq yurisdiksiyası. Vətəndaşlıq yurisdiksiyası kimi, passiv vətəndaşlıq prinsipi də cinayət əməlinə cəlb olunmuş fərdin şəxsiyyətinə söykənir. Bununla belə, əgər birinci prinsip cinayətkarın şəxsiyyəti ilə bağlıdırsa, ikinci prinsip cinayətin qurbanı ilə bağlıdır. Belə ki, bu prinsipə görə, dövlət öz vətəndaşlarının cinayətin qurbanı olduğu bütün cinayət əməlləri üzərində yurisdiksiya həyata keçirə bilər; bu zaman cinayətin törədildiyi yer və ya cinayəti törədən şəxsin vətəndaşlığı əhəmiyyət kəsb etmir.

Yuxarıda qeyd edilmiş *Lotus işində* Türkiyə öz yurisdiksiyasını həm də onunla əsaslandırır ki, həlak olmuş şəxslər Türkiyə vətəndaşları idilər. Doğrudur, məhkəmə bu işdə passiv vətəndaşlıq prinsipinin beynəlxalq hüquqa görə məqbul prinsip olması məsələsinə baxmağı lüzum bilməmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, passiv vətəndaşlıq yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi praktikada çoxlu problemlər doğura bilər və yuxarıda şərh etdiyimiz digər prinsiplərlə kolliziyaya girə bilər. Məsələn, hər hansı əməl bu əməlin qurbanı olan şəxsin vətəndaş olduğu ölkənin qanunvericiliyinə görə cinayət olduğu halda, əməlin baş verdiyi ölkənin (ərazi yurisdiksiyası) və ya əməli törədən şəxsin vətəndaş olduğu ölkənin (vətəndaşlıq yurisdiksiyası) qanunvericiliyinə görə cinayət olmaya da bilər. Bu cür hallarda, yəni üst-üstə düşən yurisdiksiya hallarında passiv vətəndaşlıq prinsipi, əsasən, arxa plana keçir.

Universal yurisdiksiya. Beynəlxalq hüquqa görə, elə cinayətlər vardır ki, (məsələn, təcavüz, soyqırım, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər və s.) onlar bütün dövlətlərin marağına toxunur və beynəlxalq hüquq qaydası üçün təhlükəlidir; buna görə də dünyanın istənilən dövləti bu cür cinayətlərlə bağlı yurisdiksiya həyata keçirə bilər. Universal yurisdiksiya, cinayət əməlinin harada baş verməsindən və əməli törədən şəxsin vətəndaşlığından asılı olmayaraq həyata keçirilir. Beləliklə, bu yurisdiksiya üçün əsas ərazi və ya vətəndaşlıq yox, törədilmiş əməlin xarakteridir.

1996-cı ildə İspaniya məhkəmələrinin birində bir sıra Argentina zabidlərinə qarşı proses başlandı. Zabitlər 1976-1983-cü illərdə

Argentinada hərbi xuntanın hökmranlığı zamanı ispan vətəndaşlarının oğurlanması və öldürülməsində ittiham edilirdilər. Argentina qəti surətdə əməkdaşlıqdan imtina etdi; bu zaman o, belə dəlillər gətirirdi ki, ispan məhkəməsi Argentinada törədilmiş əməllərlə bağlı yurisdiksiyaya malik deyildir və bundan əlavə, həmin zabitlər artıq Argentina məhkəməsi tərəfindən məhkum edilmişlər və sonralar Argentinanın prezidenti tərəfindən əfv olunmuşlar. Lakin ispan məhkəməsi bu əməllər üzərində yurisdiksiyaya malik olduğunu bəyan edərək qeyd etdi ki, insanlığa qarşı cinayətlər istənilən yerdə təqib oluna bilər. İşin hallarını təhqiq edərək, ispan orqanları müttəhimlərin hər hansı birinə məxsus olan gizli bank hesablarını tapmaq xahişi ilə İsveçronin müvafiq orqanlarına müraciət etdilər; məqsəd bu puldan, törədilmiş cinayət əməllərinin qurbanlarına kompensasiya üçün istifadə etmək idi. İsveçrə hökuməti həmin xahişi yerinə yetirdi və tapılmış bank hesablarının dondurulması barədə sərəncam verdi.

Universal yurisdiksiya prinsipi BMT Beynəlxalq hüquq komissiyası tərəfindən işlənilib hazırlanmış Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayətlər Məcəlləsinin Layihəsində birbaşa ifadə olunmuşdur.

Təqdirəlayiq haldır ki, universal yurisdiksiya prinsipi Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də öz əksini tapmışdır. Məcəllənin 12.3-cü maddəsində deyilir: «Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, terrorçuluq, hava gəmisini qaçırma, girov götürmə, işgəncələr, dəniz quldurluğu, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, saxta pul və ya qiymətli kağızları hazırlama və ya satma, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə, radioaktiv materiallarla əlaqədar cinayətlər, habelə cəzalandırılması Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn digər cinayətlər törətmiş əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, *cinayətlərin törədilməsi yerindən asılı olmayaraq*, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və cəzalandırılır» (ayırma bizimdir. – L.H.).

Qoruyucu (mühafizəedici) yurisdiksiya. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət onun üçün mənfi nəticələr törədən əməllər üzərində, – bu əməllərin harada baş verməsindən və kim tərəfindən törədildiyindən asılı olmayaraq, – öz hakimiyyət səlahiyyətini həyata keçirə bilər. Bu prinsipə əsaslanan milli qanunlar ekstritoriallığa malik olur, yəni dövlət ərazisindən kənardə baş verən əməllərə şamil olunur. Universal yurisdiksiya prinsipindən qoruyucu yurisdiksiya onunla fərqlənir ki, birincisi yalnız müəyyən beynəlxalq cinayətlərə tətbiq edilir, ikincisi isə müvafiq dövlətin maraqları üçün təhlükəli olan istənilən əmələ şamil edilir. Məsələn, ABŞ-dan 1988-ci ildə qəbul olunmuş Apardeid əleyhinə Akt, İngiltərənin Radio verilişləri haqqında 1990-cı il Aktı bu prinsipə əsaslanır.

XI FƏSİL

ƏHALİ

1. Beynəlxalq hüquqda əhali anlayışı

Əhali dedikdə, bu və ya digər dövlətin ərazisində yaşayan və həmin dövlətin yurisdiksiyasına tabe olan fərdlərin məcmusu başa düşülür.

Yuxarıda göstərmişdik ki, daimi əhali dövlətin həlledici meyarlarından biridir. Dövlətin əhalisi həmin dövlətin vətəndaşlarından, əcnəbilərdən və vətəndaşlığı olmayan şəxslərdən ibarətdir.

Əhalinin hüquqi vəziyyəti, əsas etibarilə, dövlətin milli qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur. Müxtəlif ölkələrdə bu, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, burada bərqərar olmuş siyasi rejimdən və digər amillərdən asılı olaraq müxtəlif olur. Bundan əlavə, hər bir dövlət qanunvericilik qaydasında öz vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün fərqli hüquqi rejim müəyyən edir. Bununla belə, əhalinin, onun ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi vəziyyəti ilə bağlı bir çox məsələlər artıq dövlətin müstəsna yurisdiksiyasından kənara çıxmış, beynəlxalq hüququn predmetinə çevrilmişdir. Dövlətin öz vətəndaşları və əcnəbilər üçün hansı hüquqları və hansı həcmdə tanımasına, hansı hüquqi rejim müəyyən etməsinə beynəlxalq hüquq biganə qala bilməz. Məsələn, biz aşağıda görəcəyik ki, vətəndaşlıq dövlətdaxili hüququn (konstitusiyaya hüququnun) mühüm bir institutu olmaqla yanaşı, eyni zamanda beynəlxalq-hüquqi institut da sayıla bilər.

2. Vətəndaşlığın beynəlxalq-hüquqi məsələləri

a) vətəndaşlığın anlayışı

Vətəndaşlıq – fiziki şəxslə dövlət arasında, onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrində ifadə olunan möhkəm hüquqi əlaqədir.

Demək olar ki, analoji tərif Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (52-ci maddə) və «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» 1998-ci il 30 sentyabr tarixli Qanununda verilmişdir: «Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır». Yeri gəlmişkən, «siyasi bağlılıq» ifadəsi uğurlu sayıla bilməz. Vətəndaşlıq hüquqi əlaqədir.

Mənsub olduğu dövlətin hüduqlarından kənar da, vətəndaş həmin dövlətlə hüquqi əlaqəsini saxlayır; o öz dövlətində ona verilmiş hüquqlara malik olmaqda davam edir və onun qarşısında vətəndaş öhdəliklərini yerinə yetirməyə borcludur. Öz növbəsində, dövlət ona mənsub olan şəxslərin öz hüquqlarını həyata keçirməsinə tam təminat verir, hansı dövlətin ərazisində olmasına baxmayaraq, onları diplomatik və digər qaydada müdafiə edir.

«Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanunun 8-ci maddəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikası vətəndaşının xarici dövlətin ərazisində yaşaması Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığının xitamına səbəb olmur». Digər tərəfdən, Qanunun 9-cu maddəsində bəyan olunur ki, «Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları, xarici dövlətlərdəki və beynəlxalq təşkilatlardakı diplomatik nümayəndəlikləri və konsulluqları, habelə onların vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənar da müvəqqəti və ya daimi yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquq sənədlərin, xarici dövlətin qanunvericiliyinə, Azərbaycan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının yaşadığı dövlət arasında bağlanmış müqavilələrə, habelə beynəlxalq adətlərə uyğun olaraq onlara verilmiş bütün

hüquqlardan tam həcmdə istifadə edə bilmələri üçün tədbirlər görməyə, qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada onların qanunla qorunan hüquq və mənafələrini müdafiə etməyə, zərurət olduqda isə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pozulmuş hüquqlarının bərpası üçün tədbirlər görməyə borcludurlar».

Yuxarıda qeyd etdik ki, vətəndaşlıq, prinsip etibarilə, dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə tənzim olunur. Vətəndaşlığın əldə edilməsi və itirilməsi şərtlərini hər bir dövlət özü müəyyən edir. Təbii ki, bu halda müxtəlif dövlətlərin vətəndaşlıq haqqında qanunlarında mütləq müxtəliflik (kolliziyalar) ortaya çıxmalıdır. Beynəlxalq münasibətlərdə müəyyən gərginliyə gətirib çıxara bilən bu kolliziyaların qarşısını almaq və ya onları aradan qaldırmaq üçün dövlətlər beynəlxalq müqavilələr bağlayırlar, yəni beynəlxalq hüquqi tənzimləməyə müraciət edirlər.

b) vətəndaşlığın əldə edilməsi və itirilməsi

Vətəndaşlıq aşağıdakı *üsullarla* əldə edilə bilər:

a) doğulma nəticəsində. Bu, vətəndaşlığın əldə edilməsinin əsas və ən adi üsuludur;

b) naturalizasiya yolu ilə (vətəndaşlığa qəbul);

c) reintegrasiya yolu ilə (vətəndaşlığa bərpa);

ç) vətəndaşlığın bağışlanması vasitəsilə;

d) beynəlxalq müqavilə əsasında.

Dövlətlərin qanunvericilik təcürbəsinə əsasən, doğulma nəticəsində vətəndaşlığın əldə edilməsi iki başlıca *prinsipə* söykənir: 1) «*qan hüququ*» («*jus sanguinis*») və ya 2) «*torpaq hüququ*» («*jus soli*»).

«*Qan hüququ*» *prinsipinə* görə, doğulmuş uşağın vətəndaşlığı onun valideynlərinin (və ya onlardan birinin) vətəndaşlığı ilə müəyyən olunur və uşağın doğulduğu yerdən asılı olmur. Avropa və Asiyanın əksər ölkələrində bu prinsip əsas götürülür.

«*Torpaq hüququ*» *prinsipinə* görə, müəyyən dövlətin ərazisində doğulmuş uşaq, onun valideynlərinin hansı ölkəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq, bu dövlətin vətəndaşlığını əldə etmiş olur.

Göstərilən prinsip Latın Amerikasının bir çox ölkələrində olaraq vətəndaşlığa qəbul etmək olmaz. Məcburi naturalizasiya beynəlxalq hüquqa ziddir. Naturalizasiya, bir qayda olaraq, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş şərtləri (oturaqlıq senzi, əmlak senzi və s.) nəzərə almaqla həyata keçirilir.

Məsələn, «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanunun 14-cü maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının ərazisində *son beş il ərzində yaşayan* və Azərbaycan Respublikasının *dövlət dilini bilməsi* haqqında sənəd təqdim edən əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs öz vəsatəti ilə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilə bilər. Bundan əlavə, həmin maddədə göstərilir ki, «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilməsi barədə vəsatət qaldıran şəxs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə təsbit olunmuş dövlət quruluşunu zorakılıqla dəyişdirməyə, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü pozmağa çağırışlar edərsə, dövlət təhlükəsizliyinə, ictimai asayişin qorunmasına, əhəlinin sağlamlığına və ya mədəniyyətinə zərər vuran fəaliyyət göstərsə, irqi, dini və milli müstəsnalığı təbliğ edərsə, terrorçuluq fəaliyyəti ilə əlaqəsi olarsa, vətəndaşlığa qəbul haqqında vəsatəti rədd edilir».

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 20-ci bəndinə əsasən, vətəndaşlıq haqqında, o cümlədən vətəndaşlığa qəbul haqqında məsələlərin həlli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətinə aid edilmişdir.

Oğulluğa götürmə, nikaha daxil olma hallarında vətəndaşlığa qəbulun sadələşdirilmiş qaydası tətbiq olunur. Bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində *Ərli qadının vətəndaşlığı haqqında 1957-ci il Konvensiyasına* uyğun olaraq müəyyən edilmişdir ki, qadının nikaha daxil olması onun öz erinin vətəndaşlığını avtomatik əldə etməsinə gətirib çıxarmır.

Reintegrasiya ilkin vətəndaşlığın sadələşdirilmiş qaydada bərpasıdır.

«Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanunun 15-ci maddəsində göstərilir ki, «əvvəllər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmuş və ya Azərbaycan Respublikasının və-

təndaşlığına xitam verilmiş şəxsin vəsatəti ilə o., Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilə bilər».

Naturalizasiyadan fərqli olaraq, *vətəndaşlığın bağışlanması* şəxsin öz xahişi ilə deyil, dövlətin səlahiyyətli orqanlarının təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Bu yolla vətəndaşlıq şəxsə həmin dövlət qarşısında xüsusi xidmətlərinə görə verilir.

Beynəlxalq müqavilə əsasında vətəndaşlıq aşağıdakı hallarda əldə edilir: iki və ya daha artıq dövlətin bir dövlətdə birləşməsi; dövlətin parçalanması; sülh müqavilələrinin, repatriasiya haqqında sazişlərin, ərazi dəyişiklikləri haqqında xüsusi sazişlərin bağlanması zamanı.

Ərazi dəyişiklikləri zamanı *optasiya* və *transfert* baş verə bilər.

Optasiya – *yaşadığı ərazinin başqa dövlətə verildiyi zaman şəxsin yaşayacağı dövlətin vətəndaşlığını könüllü seçməsidir; bu halda şəxs öz əvvəlki vətəndaşlığını da saxlaya bilər.*

Transfert – *bir ərazinin başqa dövlətə keçdiyi zaman həmin ərazidə yaşamış əhalinin dövlət mənsubiyyətinin avtomatik dəyişməsidir.* 1990-cı ildə ADR AFR ilə birləşdiyi zaman faktik olaraq transfert baş vermişdi.

Vətəndaşlığın itirilməsi (ekspatriasiya) üç formada mümkündür: 1) *vətəndaşlıqdan çıxma*; 2) *vətəndaşlığın avtomatik itirilməsi* və 3) *vətəndaşlıqdan məhrum edilmə.*

Vətəndaşlıqdan çıxma şəxsin öz xahişi ilə dövlətin səlahiyyətli orqanlarının qərarı əsasında həyata keçirilir. Bu, vətəndaşlığa xitam verilməsinin ən geniş yayılmış üsuludur.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxma qaydası «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanununun 17-ci maddəsində müəyyən edilmişdir. Maddədə deyilir: «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxma bu qanunla müəyyən edilmiş qaydada şəxsin vəsatəti üzrə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxmaq barəsində vəsatət qaldıran şəxsin dövlət qarşısında icra edilməmiş öhdəlikləri və ya Azərbaycan Respublikasında hüquqi və fiziki şəxslərin mənafeləri ilə bağlı olan əmlak öhdəlikləri varsa, vətəndaşlıqdan çıxma haqqında vəsatəti rədd edilə bilər. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından çıxmaq barəsində vəsatət qaldıran şəxs müttəhim

kimi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişsə, yaxud onun barəsində qanuni qüvvəyə minmiş və icra edilməli olan məhkəmə hökmü varsa və ya şəxsin Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxması Azərbaycan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi mənafeərinə ziddirsə, həmin hallar aradan qalxana qədər vətəndaşlıqdan çıxmağa yol verilmir...».

Vətəndaşlığın avtomatik itirilməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müəyyən halların baş verməsi ilə mümkündür. Məsələn, ABŞ qanunvericiliyinə görə, digər bir dövlətdə naturalizasiya olunmuş və ya seçkilərdə iştirak etmiş ABŞ vətəndaşı Amerika vətəndaşlığını avtomatik itirmiş sayılır.

Vətəndaşlıqdan çıxmadan fərqli olaraq, *vətəndaşlıqdan məhrum edilmə* dövlət orqanlarının təşəbbüsü ilə həyata keçirilir və əsasən, ağır dövləti cinayətlər törətmiş şəxslərə (Türkiyədə – habelə əsgəri xidmətdən qəsdən boyun qaçıran şəxslərə) qarşı tətbiq edilir. Müasir beynəlxalq hüquq *vətəndaşlıqdan məhrum edilməni* qadağan edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında imperativ qaydada müəyyən olunmuşdur ki, «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından məhrum edilə bilməz» (53-cü maddənin I hissəsi) və «...Azərbaycan Respublikasından qovula bilməz...» (53-cü maddənin II hissəsi).

c) ikili vətəndaşlıq

İkili vətəndaşlıq (bipatrizm) – şəxsin iki və ya artıq vətəndaşlığının olmasıdır.

İkili vətəndaşlıq naturalizasiya zamanı və ya «qan hüququ» prinsipi tətbiq edən dövlətin vətəndaşlarının «torpaq hüququ» tətbiq edən dövlətin ərazisində uşağı doğularkən ortaya çıxı bilər.

İkili vətəndaşlıq şəxs üçün əlavə çətinliklər yarada bilər (məsələn, hər iki dövlətdə hərbi xidmət; hər iki dövlətə vergi ödənilməsi və s.). Digər tərəfdən, ikili vətəndaşlıq müvafiq iki dövlət üçün də mənfi nəticələr ortaya çıxarır; bu, əsasən, həmin şəxsə diplomatik müdafiənin hansı dövlət tərəfindən təmin edil-

məsi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən, habelə dövlət suverenliyindən irəli gələrək, ikili vətəndaşlığı olan şəxsi, dövlət, bir qayda olaraq, öz vətəndaşı kimi tanıyır. Mübahisəli məsələ olduqda beynəlxalq məhkəmə təcrübəsində «*effektiv vətəndaşlıq*» prinsipindən istifadə olunur: ikili vətəndaşlığı olan şəxs daimi yaşadığı, işlədiyi, daşınmaz əmlakının yerləşdiyi dövlətin vətəndaşı sayılır.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxsin başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsubiyyəti prinsip ebarilə tanınmır. Faktik olaraq bu, yalnız Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində nəzərdə tutulmuş hallarda mümkündür (bax: «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanununun 10-cu maddəsi).

İkili vətəndaşlığa həsr olunmuş *iki cür* beynəlxalq müqavilələr vardır:

1) ikili vətəndaşlığın nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş müqavilələr. Bu müqavilələr ikili vətəndaşlığın özünü aradan qaldırmır. Onlara misal olaraq *Vətəndaşlıq haqqında qanunların kolliziyasına aid olan bəzi məsələlər haqqında 1930-cu il Haaqa Konvensiyasını, Çoxqat vətəndaşlıq haqqında 1963-cü il Strasburq Konvensiyasını* və xüsusi olaraq bağlanmış ikitərəfli müqavilələri göstərmək olar.

2) bilavasitə ikili vətəndaşlığın ləğvinə yönəlmiş müqavilələr. Bu müqavilələrin əsasına, adətən, o prinsip qoyulur ki: a) ikili vətəndaşlığı olan şəxsə müəyyən müddət ərzində iki vətəndaşlıqdan birini seçmək imkanı verilir; şəxs heç bir qərara gəlmədikdə, o, ərazisində daimi yaşadığı dövlətin vətəndaşlığını saxlamış olur; b) dövlət onun vətəndaşı olmaq istəyən şəxsi yalnız müvafiq dövlətdən icazə təqdim etdiyi halda öz vətəndaşlığına qəbul edir.

ç) vətəndaşsızlıq

Vətəndaşsızlıq (apatrizm) – şəxsin, heç bir dövlətin vətəndaşlığına mənsub olmaması ilə səciyyələnən hüquqi vəziyyətidir. Bu şəxslərin heç bir dövlətlə hüquqi əlaqəsi olmur və heç bir dövlət tərəfindən onlara diplomatik müdafiə göstərilmir.

«Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1996-cı il 13 mart tarixli Qanununda göstərilir ki, «vətəndaşlığı olmayan şəxslər -- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olmayan şəxslərdir» (2-ci maddə).

Vətəndaşsızlıq, əsasən, aşağıdakı hallarda meydana gələ bilər: şəxs öz dövlətinin vətəndaşlığından çıxıb, hələ başqa bir dövlətin vətəndaşlığını əldə etməyibsə; əcnəbi ilə nikaha daxil olan qadın öz dövlətinin qanunvericiliyinə görə vətəndaşlığını avtomatik olaraq itirib, lakin ərinin vətəndaşlığını əldə etməyibsə.

Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu əksər ölkələrdə, mahiyyət etibarilə, əcnəbilərə bərabər götürülür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 69-cu maddəsinin I hissəsində deyilir: «Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər».

Vətəndaşlığı olmayan şəxslərə iki beynəlxalq müqavilə həsr olunmuşdur: *Apatridlərin statusu haqqında 1954-cü il Konvensiyası* və *Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında 1961-ci il Konvensiyası*. 1954-cü il Konvensiyası iştirakçı dövlətlərdən tələb edir ki, öz qanunvericiliyində vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün müəyyən rejim nəzərdə tutsunlar. Konvensiyada apatridlərin şəxsi statusu, əmlak hüquqları qorunur, onlar üçün təhsil alma, işə düzəlmə və s. sahələrdə bir sıra güzəştlər müəyyən olunur. 1961-ci il Konvensiyasına görə, iştirakçı dövlət ərazisində doğulmuş və başqa cür vətəndaşlıq əldə edə bilməyən şəxsə öz vətəndaşlığını verməlidir.

«Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Qanunun 12-ci maddəsinə müvafiq olaraq, «vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikası ərazisində doğulmuş uşağı Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdır». Qanunun 13-cü maddəsində isə müəyyən olunmuşdur ki, «Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan, hər iki valideyni naməlum uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdır».

Konvensiyaya əsasən, dövlət heç bir şəxsi və ya şəxslər QRU-punu irqi, etnik, dini və ya siyasi əsaslara görə öz vətəndaşlığından məhrum edə bilməz. Apatridlər Konvensiyanın iştirakçı dövlətlər tərəfindən pozulmasına dair şikayətlərlə Qaçqınların işi üzrə BMT Ali Komissarına müraciət edə bilirlər.

3. Əcnəbilərin hüquqi rejimi

Əcnəbilər – müəyyən dövlətin ərazisində yerləşən, lakin həmin dövlətin vətəndaşları olmayan və başqa bir dövlətin vətəndaşları olan şəxslərdir.

«Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 2-ci maddəsinə görə, «əcnəbilər – Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan və başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olan şəxslərdir».

Hər bir dövlət öz ərazisinə əcnəbilərin gəlməsi, onların bu ərazidə müvəqqəti və ya daimi yaşaması və fəaliyyəti ilə bağlı bütün məsələləri müstəqil həll edir. Bununla belə, dövlət bu zaman öz beynəlxalq öhdəliklərini, xüsusilə insan hüquqları sahəsindəki müqavilələri nəzərə almaya bilməz. Dövlətin əcnəbilər üçün müəyyən etdiyi hüquq və vəzifələrin məcmusu «*əcnəbilərin rejimi*» termini ilə ifadə olunur. Əcnəbilərin üç cür hüquqi rejimi mövcuddur:

1) milli rejim – əcnəbilərə, müəyyən məhdudiyətlərlə, dövlətin öz vətəndaşları ilə bərabər status verilməsi.

Məsələn, «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, əcnəbilər Azərbaycan Respublikasının siyasi partiyalarının üzvü ola bilməzlər (20-ci maddə); dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə iştirak edə və onlara seçilə və həmçinin ümumxalq səsvermələrində (referendumlarda) iştirak edə bilməzlər (21-ci maddə); hərbi mükəlləfiyyət daşıyırlar (22-ci maddə).

2) ən əlverişli rejim – bu halda əcnəbilərə hər hansı bir sahədə istənilən üçüncü dövlətin vətəndaşlarına verilən hüquqlar verilir.